

84(5-430)6

Зохир АЪЛАМ

Афандининг

қирқ бир
пашаси

84 (5930)6

Зоҳир АЪЛАМ

Афанди

қирқ бир пашаси

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
Tashkent IAU
AKSEROOT-RESURS MARKAZI

1278

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2014

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў3б)6

А-45

Аълам, Зоҳир

Афандининг қирқ бир пашшаси / Қисса. – Т.: «Янги аср авлоди». 2014 – 192 б.

ISBN 978-9943-08-884-9

Туркий халқларнинг севимли қаҳрамони Насриддин Афанди ҳақида талай асарлар ёзилган. Сиз соғинган, излаган Афанди сиймоси кенг миқёсда илк бор Зоҳир Аълам қиссасида ўз ифодасини топган.

Мазкур китобда Хўжа Насриддин Афандининг ғаройиб, ҳангомаларга бой саргузаштлари ҳикоя қилинади. Афандининг узоқни кўра олиш, тадбиркор, зукко, ҳақиқатпарвар ҳамда ақл-заковат кишиси бўлганлигини бир-биридан мушкул воқеотларни ечиш жараёнида билиб оласиз.

Тақдим этилаётган ушбу китобни нашриётимиз саргузашт ишқибозлари, ичакузди тафсилотларга бой асар ихлосмандлари талаб ва истакларидан келиб чиқиб нашр этмоқда.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў3б)6

ISBN 978-9943-08-884-9

© Зоҳир Аълам, «Афандининг қирқ бир пашшаси». «Янги аср авлоди», 2014 йил.

ЗОҲИР АЪЛАМ «АФАНДИ»СИ

Кўпгина халқларнинг оғзаки ижодида гоёат зукко, тадбиркор, ҳозиржавоб қаҳрамонлар учрайди. Улар ҳамиша, ҳамма жойда эзилган, мазлум одамлар манфаатини ҳимоя қилишади, зулм-зўравонлик, ёвузлик, қаллоблик, муттаҳамлик каби иллатларга қарши ўзига хос кураш олиб боришади.

Насриддин Афанди туркий халқлар фольклорига ана шундай қаҳрамонлардан биридир. У ҳақда кўплаб ҳикоятлар, латифалар тўқилган, асарлар ёзилган, фильмлар яратилган.

Ёзувчи Зоҳир Аъламнинг «Афандининг қирқ бир пашшаси» қиссасидан аввал ўзбек ўқувчилари Насриддин Афандини рус ёзувчиси Леонид Соловьевнинг «Сеҳрланган шаҳзода» повести, беназир шоир ва адиб Фафур Фуломнинг тағдор ҳажвий ҳикоялари ва иккинчи жаҳон уруши йиллари ҳамда урушдан кейинги йилларда яратилган «Насриддин Бухорода», «Хўжа Насриддин», «Насриддиннинг ўн иккинчи қабри» бадий фильмлари орқали яхши таниб олишган. Бироқ, ўзбек адаби томонидан Насриддин Афанди бадий сиймоси кенг миқёсда илк бор Зоҳир Аълам асарида ўз ифодасини топди, десак хато бўлмаса керак.

Қисса Лайлак қишлоғининг энг катта бойи — Муҳсинбойнинг очкўзлиги, қандай қилиб бўлса ҳам ўз ерларини кенгайтириш ҳақидаги ўйлари билан бошланади.

Аммо у ҳар қанча ҳийлаю маккорлик ўйлаб топмасин, ундан кўра ҳийлакорроқ, уддабурон Нас-

риддин каби инсонлар бор. Бинобарин, бойнинг очкўзлигини ўзига қарши ишлатиб, Насриддин Афанди уни чув туширади. Бойга ёлғон туши ҳақида ҳикоя қилиб, анчагина ерларни суфуртириб олади.

Хўш, инсон ўз бойлигини орттирса, ерига ер қўшса бунинг нимаси ёмон? Бойлик орттириш гуноҳми? Йўқ, албатта. Гап шундаки, Муҳсинбой бойликни ҳалол йўл билан топмайди. Ариқдаги сувни ҳам ҳамқишлоқларига пуллаб, шунинг ҳисобидан бойлик орттиради. Агар у Абдукарим деҳқонга ўхшаш ўр-қирлардаги экилмай ётган ерларни ўзлаштириб, у жойларга сув олиб чиқса, ҳеч ким эътироз қилмас, ҳалоли бўлсин дер эди. Бироқ у меҳнат қилиб, шу меҳнатнинг роҳатини кўришга одатланмаган. Шунинг учун ҳам бировларнинг тайёр ери, мол-мулкига кўз олайтиради.

Асарда амалу мансабидан фойдаланиб, халқнинг ҳисобидан кун кечирадиган текинхўр, порахўрлар қиёфалари анча теран тасвирланган. Масалан, Содир ва Нодир деган миршаблар, қозикалон ана шундай тоифага тааллуқлидир. Содир ва Нодир тоғни урса талқон қиладиган йигитлар. Бироқ улар ҳалол-покиза яшаш ўрнига ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб ўрганишган. Ўзларининг бу ярамасликларини хаспўшлаш учун, миршаббоши бизга шуни буюрган, деган ваз ҳам келтиришади. Улар бу ишга шу қадар берилиб кетганларки, Муҳсинбой ҳар бирига ваъда қилган беш тиллани эшитиб ўзларини тия олмай қолишади. Насриддин Афандидек зукко, қув одамнинг ҳам икки хум асалини ўғирлашга рози бўладилар.

Аммо уларнинг бу ҳийласи тагида нима ётганлигини Насриддин Афанди дарҳол фаҳмлаб етади. Асалингизни пашшалар еб кетибди, дейиш-

ганда, Афанди улар билан тортишиб, жанжаллашиб ўтирмайди. Балки ана шу мантиқсиз баҳонадан уларнинг ўзига қарши курашда фойдаланади. Икки миршаб гувоҳлигида ўз асалини «еб кетган» қирқ бир пашшани қириб ташлаш ҳақида қозикалондан ваколат олади. Ана шунда Насриддиннинг бутун ақлу тадбиркорлиги, ғзабу алами юзага чиқади. У ўз асалини еб кетган пашшаларни қириш баҳонасида қозикалонни ҳам, Муҳсинбойни ҳам, ҳар икки миршабни ҳам мириқиб дўппослайди. Афандини эл-юрт олдида масхара қилиш, обрўсини тушириш учун уларнинг тил бириктириб қилган ҳийлалари йўққа чиқади. Билъакс, халқ орасида ўзлари кулги бўладилар.

Қиссада Насриддин Афанди анча қув, айёр қилиб тасвирланади. Аммо у ўз айёрлигидан бировларга зарар етказиш учун эмас, балки халққа зарари тегадиган, нопок, текинтомоқ кишиларни фош этиш учун фойдаланади. У, ҳатто Муҳсинбойни шундай кўйга соладики, натижада бойнинг ўзи қозикалонни чақиртириб келиб, Лайлак қишлоғидаги деҳқонлардан ноҳақ олган ер ва мол-мулкларни уларга қайтариб беради. Ҳатто ариқ ҳам жамоанинг мулкига айлантиради.

Ёзувчи қаҳрамонларининг саргузаштларини тасвирлар экан, ёмонлик ва яхшилик, жаҳолат ва маърифат, ёвузлик ва эзгулик курашларида ҳар бир инсон ўз ўрнини топиши, юксак мақсадлар учун яшаб, ҳалол тер тўкиб, яхши ном қозониши керак деган фикрни илгари суради. Ўқувчига ақл ва адолат билан иш юритиш ёруғликка, бахтга сазовор этади деган хулоса чиқариши учун ибратли саргузаштлар орқали имкон яратади.

Асар енгил, ўқиладиган ҳажвий йўналишда бўлиб, кулги қўзғайдиган тасвир воситаларидан кенг фойдаланилган. Ундаги воқеалар асосида

Насриддин Афанди номи билан боғлиқ халқимиз орасида кенг тарқалган уйдирма, ривоятлар, ла-тифа, аскиялар ётади. Қиссанинг яна ибратли жиҳати шундаки, турли саргузаштлар баёни ба-ҳонасида ёзувчи тарихий ҳодисалар, жой номла-ри, халқимизнинг ақл ва фаросатини кўрсатади-ган турли обидалар, ҳунармандчилик турлари ҳақида маърифий маълумотлар келтиради. Ма-салан, бадийий ният учун ўйлаб топилган Лайлак, Кумушкент каби жойлар қатори тарихий Журжон, Чоч шаҳарлари ҳақида Хоразм шоҳлиги билан боғ-лиқ тарихий –журғофий далиллар, сув танқисли-гини бартараф этиш учун доно аждодларимиз ўйлаб топган сув сақлаш иншооти ҳисобланмиш «Сардоба» каби меъморий қурилмалар, чархпалак ва ҳоказолар хусусида қиссани ўқиган ўқувчи кўп нарсани билиб олади. Бу албатта, асарнинг, ав-вало, ёш ўқувчига мўлжаллангани билан боғлиқ. Аммо фақат болалар учун десак, қиссанинг аҳами-ятини бир оз туширган бўламиз. Ундаги харак-терлар, инсон табиатининг турфа феъл-атвори, вазият тақозосига кўра юзага чиқадиган тийнат-даги пинҳоний хулқи қосирлар ва ҳоказо иллату фазилатлар китобни қўлга олган ҳар бир китоб-хон учун фикрлаш, мушоҳада имксини беради.

Умуман, «Афандининг қирқ бир пашшаси» қис-саси маҳорат билан ёзилган асардир. Қаҳрамон-ларнинг тили ғоят содда ва халқчил. Улар ўз хат-ти-ҳаракатлари, феъл-атвори, гап-сўзлари билан ўқувчи хотирасида муҳрланиб қолади. Ёзувчининг энг катта ютуғи ҳам шунда.

Шухрат Ризаев,
филология фанлари номзоди, доцент

ТУШ

Лайлак қишлоғининг энг катта бойи Муҳсин гуппи ётса ҳам, турса ҳам ерига ер қўшишни уйларди. Яна бир орзуси – доно ва ҳозиржавоб одам сифатида доврўф таратиш эди.

Шу сабабли олдиға Насриддин Афанди келиб, сизда маслаҳатим бор, деганида, сеvingанидан ўйинга тушиб кетгудек бўлди. Бу пайтда Муҳсинбой кўча эшиги олдидаги супада, садақайрағочнинг остида ёнбошлаганича ариқ сувининг ҳовузга қўйилишини томоша қилиб ётарди.

– Хўш, хўш, – деди у дик этиб туриб, саломаликдан сўнг Насриддин Афандини ўтиришга таклиф этаркан.

– Биласизми, мулла ака, – гап бошлади Насриддин, «мулла ака»нинг Муҳсин гуппига мойдек ёқишини билиб, – мен бугун туш кўрдим.

– Хўш, хўш? – Муҳсин гуппи унга бир пиёла чой узатди.

– Тушимга отам раҳматли кирибдилар. «Насриддинбой», – дедилар менга қараб. «Лаббай, ота», – дедим мен. «Боғингдан уч-тўрт қадам юқорироқда одамдек келадиган чорак қисми ерга кўмилган эски хум бор. Қишлоғингдан уч-тўрт бечорани топгин, уни сувга тўлдиришсин. Хумга энг охирги челақ сувни қўйган одамга боғингнинг ярмини хатлаб берасан», – дедилар.

– Ия, худоё тавба қилдим! – деди Муҳсин гуппи сеvingчдан гупиллаб кетган юрагини базўр тинчитиб.

– Такдир экан, қандай қилай? – деди Насриддин Афанди бечораҳол қиёфада.

– Ҳа, энди тушга ҳар бало ҳам кираверади-да, – деди Муҳсин гуппи юпатгандек бўлиб, – бўлмагур нарса учун ҳайҳотдек боғнинг ярмидан ажралиб ўтирасизми?

– Йўқ, – деди Насриддин қатъийлик билан. – Отам раҳматлини тирикликларида сўзларини икки қилмасдим, энди руҳлари озор чексинми?

– Офарин! Офарин! – Муҳсин гуппи ҳам севинчдан, ҳам ердан қуруқ қолиш ваҳимасидан ҳовлиқиб бир туриб яна ўтирди. – Балли! Яшанг! – бу олқишини боягидан анча хотиржам айтди. Чунки дарров режа тузишга шўнғиб, кўзлари совуқ йилтирай бошлаганди.

– Хўш, – Насриддин гапнинг каштасини янада гажакдорроқ қилди. – Қошингизга келишимнинг боиси, мулла Муҳсин ака, сиз қишлоқнинг ипидан игнасигача биладиган, обрўли одамисиз. Мен эса янгиман. Хўш, шу хумни тўлдирадиган одамни қаердан топаман? Менга биров ишонармиди... Иккинчи томондан, жуда шов-шув қилишнинг ҳам тарафдори эмасман. Отамнинг айтганларини бажариб, кўнглимни хотиржам қилсам бас.

– Жуда яхши келибсиз!.. – деди-ю, шу гапидан сўнг Муҳсин гуппини қаттиқ йўтал тутди. Аслида, бу йўтал эмас, севинчдан отилиб чиқаётган кулгисини хаспўшловчи сохталик эди. Мана, Насриддиннинг ўзи унга боққа эгалик қилишнинг йўлини кўрсатиб берди. – Жуда тўғри ва оқилона йўл, – дея Муҳсин гуппи кўзёшларини артди. – Овоза қилиш шарт эмас. Бу савоб ишингизни ўзим уддалаб бераман. Гаҳ, десам кўлимга кўнадиган иккита одамим бор. Бечоралар жуда камбағал. Айтаман, ўзим бошида туриб, бажариб бераман. А?

– Бўпти, мен рози! Раҳмат сизга! – Насриддин ўрнидан турди. – Бўлмаса, ишни бугундан қол-

дирмайлик, мулла ака. Яна отамнинг арвоғи уриб юрмасин мени, кечаси тушимга кириб.

– Жуда яхши! – Муҳсин севинчдан қафасдаги қушдай потирлаётган юрагини қўли билан босди.

Насриддин кетиш тараддудида эшаги томон юрди-ю, илкис тўхтади:

– Ҳа, айтмоқчи! – деди у бир нарсани ҳозиргина эслагандек. – Бояги отам айтган хумлари ҳеч қачон боғда турмасди. Эрталаб уйғониб қарасам, худди айтганларидек, боғнинг ўртасида чорак бўйи кўмилиб, типпа-тик турибди!

– Ё, тавба! – Муҳсин ёқа ушлади.

Насриддин Афанди эшагига минди-да, илтижо қилди:

– Кутаман, мулла ака, Худо хайрингизни берсин, шу ишимни тезроқ битиришга ёрдам беринг!

Насриддин кетди. Муҳсин гуппи сал узоқлашишини кутиб турди-да, севинганидан бақириб юборди:

– Турсунали! Алимшо!

Ичкаридан узун-қисқа бўлиб икки киши юғуриб чиқди.

– Тез! Учта обкаш билан саккизта пақир олиб чиқларинг! – буюрди уларга гуппи.

Биз ҳикоя қилаётган воқеалар тахминан 1210 йилларга тўғри келар, бу пайтларда биз ҳозир Ўрта Осиё деб атайдиган Турон ерларининг бир ёғи Ҳиндистон, иккинчи ёғи Тароз¹, бир ёғи Кавказ ва Кичик Осиёю иккинчи ёғи Арабистонга-ча бўлган каттакон Хоразм шаҳаншоҳлигига кирарди.

¹ Тароз – ҳозирги Жамбул шаҳри.

Насриддин Афанди ўзининг ҳозиржавоб ва донолиги билан ўтгиз ёшларидаёқ ана шу катта шоҳлик мулкининг бошидан охиригача донғи кетганди. Уни шоҳдан гадогача ҳамма танирди. Ичакузди аскиялари, ақд ва сўз бобида зукколиги шон-шухратини замона шоҳлари ва саркардалари қаторига олиб чиқиб қўйганди. Мажбурият туфайли Насриддин Афанди Муҳаммад Хоразмшоҳ саройида бир неча муддат ўралашиб юриб, ҳақ сўзлари билан у ердан ўзига душманлар орттирди. Натижада, бир баҳона топиб саройдан узоқлашмаса ҳоли танглашажагини сезиб қолди. Иттифоқо, шу кезларда олис Чоч² вилоятидан, бобосининг сингисидан мактуб келди ва Насриддин ҳеч кимга билдирмай, кўч-кўронини кўтариб Чочга жўнаб қолди.

Буви холаси эса ана шу Лайлак қишлоғида истиқомат қиларди. Хатида кампиршо, иккала ўғлининг Ойбоққа³ навкар ёлланганини, Ойбоқ Ҳиндистонга ноиб этиб тайинлангач, оналарини унутиб, амирнинг кетидан кетганларини, охирги хатларидан кейин бир мучал вақт ўтганини ёзганди. Севимли акасининг набираси бўлмиш Насриддин билан ўз фарзандларидан кўра кўпроқ фахрланишини, бир кўришга орзуманд эканлигини эслатганди. Ўзининг олти таноб боғи билан қўрғонини Насриддинга мерос қилиб хатлаб қўйганини, ҳушига келса шу ерга келиб яшаши мумкинлигини, акс ҳолда, ўзи ўлгандан кейин қўрғонни сотадиган ва пулни Насриддинга юборадиган одам тайинлаб қўйганлигини ҳам таъкидлаганди.

² Чоч – Тошкент.

³ Қутбиддин Ойбоқ – Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Ҳиндистондаги ноиб.

Хуллас, Насриддин ана шу буви холасининг уйига кўчиб яшаётганига бир йилдан ошган эди. Тўқсон уч ёшга борган буви хола, гўёки Насриддинни кутиб юргандек, уч-тўрт ой бирга яшаб, ўриклар қийғос гуллаган, офтоб чарақлаб турган баҳор кунларининг бирида, айвондаги кўрпача ва болишлар устида боғига жилмайиб қараб ўтириб оламдан ўтди.

Насриддин Афанди Муҳсин гуппига тушини айтиб келганда кампирнинг йили ўтганига уч-тўрт ой тўлганди.

Муҳсин гуппи ўзининг Турсунали деган девқомат корандаси ва Алимшо деган югурдаги билан учта обкаш, саккизта челақ кутариб тезда Насриддинни кига етиб келишди. Ёз бошининг кучга тўлган қуёши анча тиккалашиб, деҳқон ва корандаларни соя-салқинга ҳайдай бошлаганди. Шунга қарамай, боққа эга чиқиб қолишидан кўрққан Муҳсин гуппи ишни кечиктирмасликка қарор қилди.

Бу йил қурғоқчил келди. Икки юз қадамларча наридаги катта ариқда сув жилдираб қолганди.

Муҳсин гуппи малайлари билан бир-икки марта бориб келишдаёқ қора терга ботди. Ҳар ҳолда, биринчи саккиз челақ сувни ағдаришгандаёқ хумнинг ярмидан пастроғигача тўлдириб қўйишди. Икки-уч қатнашда хумнинг тўлиши аниқ эди. Муҳсин гуппининг кайфи шунчалик чоғ, боши осмонда.

У бўш челақ-ла олдинда кетар, тўлдириб қайтишганда хизматкорларининг орқасидан келиб сув ағдаришларини кузатиб турарди. Худо кўрсатмасин, уларнинг челаги охирги бўлиб қолиши мумкин эди-да!

Икки карра қатнаганида хумнинг тўлишига уч-тўрт челақ кифоя эканлиги сезилди. Шундай

бўлса-да, Муҳсин гуппи бошчилигида шотирлари саккиз челақнинг барини кўтариб кетишди.

Насриддин Афанди эшагига ярим чордана қуриб ўтирганча уларнинг ишини кузатарди. Боққа умидвор бўлганлар қаро терга ботиб учинчи карра қайтиб келишганда, у эшагидан тушди.

– Э, яшанглар! – деди хумга яқинлашиб. Унинг бу хитоби ва бетоқатлик билан эшакдан тушиб келганидан отасининг тушда тайинлаганини тезроқ бажариб, боғнинг ярмидан қутулмоқчилиги кўриниб турарди.

Биринчи етиб келган Турсунали бир челагини ағдариб, иккинчисига чоғланаётганда орқада қолган Гуппи унга бақирди.

– Тўхта!

Муҳсин гуппи ҳаллослаб келди-да, гапини қайтарди.

– Тўхта. Бир кўрай, қанча қолдийкин.

У шундай деб хумнинг ичига мўралади-ю, Насриддинга саросар кўз тикди:

– Сал камайиб қолибдимми? Ё менга шундай кўриняптими?

– Қанақасига камаяди? – деди Турсунали шанғиллаб. – Э, мулла ака, ағдараверайлик. Жуда зўр келса бир марта яна бориб келамиз-да!

– Қаёққа камаяди?!

Насриддин ҳам Турсуналининг гапини тасдиқларкан, хумга мўралади:

– Ҳа, бу ўзи катта хум-да! Ҳайбатини қаранг!

– Ҳа, шундайми?!

Муҳсин гуппи хумнинг катталигига ҳам, боягина тўлиб қолди, деб алданганига ҳам ишонди.

Шу кайфиятда сув ташувчилар яна икки карра қатнашди. Хум эса ўша аҳволда эди. Яъни, тўлишига уч-тўрт челақ етарлидек туюлаверди-ю, ўзидан ўзи яримлашиб қолаверарди.

– Бу нима деган гап?! – Муҳсин гуппи шубҳага борди. Бу шубҳаси хумга тааллуқлиги аён эди. Насриддин Афандини ҳали ҳам хумнинг тезроқ тўлишидан манфаатдор деб биларди.

Насриддин Афанди ҳам кўзларини бақрайтириб, нима дейишини билмай турди-да, келиб хумни ушлаб қимирлатмоқчи бўлди. Хум қимир этмади. Насриддин хумнинг тубига, ичига қаради.

– Бу палакат нима қилаяпти ўзи? – жиғибийрони чиқди, хумни беозор тепди. – Ҳали отамни гурида тикка турғизмасайди!

Орага жимлик чўкди. Учала қора терга тушган «сувчи»лар ва Насриддин Афанди бир-бирларига қараб, ҳеч нарса тушунмай анқайишди. Жазирама иссиқ кун ҳам ўзининг шабадаси, олислардан келаётган қушлар сайроғи, хуллас, жамики ҳаракат ва овозлари билан бирга ҳайронликка қўшилганди. Ниманидир қурт-қурт чайнаб, эшаккина бузаётган жимликда Гуппи билан малайларидан оқаётган тер ҳам жилдираб овоз чиқараётганга ўхшарди.

– Топдим! – деди Насридди Афанди. – Бунинг тагида дарз кетган жойи бўлса, сув ўшандан сизиб тушаётгандир?

Боғнинг ярми машъаладек чарақлаб турган жойда бу гапга чалакам-чатти ишонишди ҳам.

– Худо хайрингларни берсин! Ишни ўлда-жўлда қолдирманглар! Бу хумпарга яна беш-ўн челақ сув кетса кетар. Отамнинг васиятларини бажармасам, ҳузур-ҳаловатимдан тамом айриламан!

Муҳсин гуппи бу гапларни маъқуллади.

– Қани кўтарларинг! – деди челақларга ишора қилиб.

– Ҳа, шундай қилинглари! – тасдиқлади Насриддин. – Ўзи менга олти таноб боғнинг нима кераги

бор? Ярми ҳам етиб ортади. Отамнинг руҳлари шуни тушунган-да!

Сув ташувчилар яна уч-тўрт карра бориб келишди. Лекин хумдаги сув ўрни ўша-ўша: тўлишига уч-тўрт челақ қолар ва яна пасайиб кетарди.

Насриддин тагин бир карра ялиниб-ёлвориб отасининг руҳини чирқиратмасликка гуппини кўндирди. Кейинги сафар гуппининг ўзи бу ерда қандайдир найранг борлигини сизди. Шармандайи шармисор бўлганини орқага суриш учун ҳам жаҳд устида яна беш мартача шотирлари бошчилигида қатнади. Шундай қилиб, хумга тахминан икки юз челақлар сув афдарилди.

Ниҳоят, гуппи портлади. Буш челақни даранглатиб ерга урди-да, йиғлагудек бақира кетди:

– Мен сизга нима ёмонлик қилган эдим, а? Нима ёмонлик қилдим?!

Насриддин ҳам ачинганидан йиғлагудек бўлиб ўзини оқлади:

– Менда айб йўқ! Менда айб йўқ!

– Э, қочинг-э! – Муҳсин гуппи қўл силтаб нари кетаётиб ортига ўгирилди. – Сизнинг номингизни эшитибоқ ҳурмат қилгандим. Мана шунақа фисқ-фасодлигингиз учун Урганчдан ҳайдашганини энди билдим. Тўғри қилишган! Тўғрилиқча сув сўрасангиз, бермасмидим?

Муҳсин гуппи кета бошлади. Насриддин гуноҳкорона гап қотди:

– Бу падарлаънат хумни бунчалик сув ейишини мен қайдан билибман?

Муҳсин гуппи нарироқ бориб:

– Суф-э, сизга! – деди.

Яна нарироқ юриб, шотирларига бақирди:

– Пақирларни олиб, юринглар!

Гуппи ва одамлари кетишди. Насриддиннинг юзидаги гуноҳкорона ифодани жилмайиш эгал-

лади. Шу жилмайиш билан аста бориб, хумдан тўрт қадам наридаги девордан боғига мўраллади. Ундаги полизнинг ва дарахтларнинг анчагина қисми суғорилганди.

Насриддин Афанди ана шунақа – туриб-туриб кимнидир устидан кулиш истаги тутиб қоларди. Хумга сув тўлдириш ҳамда отасининг тушига киргани билан боғлиқ воқеанинг илдизи эса тубандагича эди.

Қишлоқдаги катта ариқ қадимдан қолган овоза бўйича Муҳсин гуппининг ота-боболарига тегишли бўлиб, ундан оққан сув анча қизиқ бир тарзда тақсимланарди.

Яъни, ён ариқларга ўзидан-ўзи, ҳеч қандай боғловсиз чиққан сув ҳамманики, борди-ю, ён ариқларга сув боғлаб чиқарилса, Гуппига ҳақ тўланиши керак эди.

Бу йил эса қурғоқчил келганидан кўп хонадонлар анчагина қийналди. Шусиз ҳам қарам бўлган одамларни Муҳсин гуппи янада кўпроқ қарзга ботирди.

Албатта, ҳеч кимнинг беҳуда ҳақ бергиси келмайди. Одамлар Гуппининг кўзини шамғалат қилиб, экинларини яширинча суғориб олишлари, ўқарикқа ким ташлагани номаълум каттакон харсангларнинг «ўзидан ўзи» тушиб қолишлари тез-тез такрорланиб турарди. Шунда Гуппининг бақриб сўкинганлари бутун атрофга тараларди.

Насриддин Афандининг қилиқ чиқаришига сабаб ҳам ана шу, кунда бўлмасаям кунора эшитиладиган вағилаб сўкишлар эди.

Муҳсин гуппининг челақлаб сув ташиганини аста-секин бутун қишлоқ эшитди.

Йўқ. Насриддин Афанди Гуппини бир замбил лой қилгани ҳақида жар солмади. Аксинча, сўра-

ган қўни-қўшниларга хумни неча челақ сув билан тўлишига баҳс бойлашгандик, деб жавоб берди.

Одамлар Гуппининг сув ташиганини эшитганди-ю, бунинг асл сабабини билишмасди. Лекин номаълумлик илдизида шундай гаплар тўқилдики, Гуппи учун бу аслидан ҳам шармандалироқ эди. Айниқса, Гуппи донишмандликдан дарс олаётганмиш, эвазига энди ҳар ойда Насриддин Афандининг боғини челақлаб суғориб берармиш, дегани ёмон эди. Зероки, Гуппи ўзини зукко ва донишманд деб ҳисоблар ва ўзига ишончи зўр эди.

ҚАСОСНИНГ ЙЎЛИ ТОПИЛДИ

Муҳсин гуппи бир ойларча вақтини қасос олиш орзуси билан ўтказди. Ўзига яраша ақлли, аччиқ тилли Гуппи, қасоси – мазах қиладиган, заҳарни заҳар билан кесадиган бўлиши лозимлигини яхши тушунарди. Ўйлай-ўйлай йўлини топди.

Насриддин Афанди болари тутарди. Гуппи сўраб-суриштириб, унинг яқин кунларда асални икки хум қилиб бозорга олиб тушмоқчилигини аниқлади. Ана шу икки хум асал устида Насриддинни қўлга туширишни ният қилди. Пухта қилиб режа тузди. Очиғини айтиш керакки, агар бу режа амалга ошса, ҳақиқатан ҳам Насриддин Афанди эл орасида қаттиқ кулги бўларди.

Бугун Гуппи ўйлаган қасоснинг амалга ошадиган куни эди.

Ўша, Насриддин Афанди тушини айтиб келган кундагидек супада ўтираркан, режасининг зўрлигидан бир дақиқа тинч туролмасди. Гоҳ чиройли елпигичи билан елпинар, гоҳ чойнақдан бир пиёлага чой қуйиб, аввалроқ қуйиб совутилган иккинчисини хўр-хўр ичарди. Гоҳ ёнбошлар, гоҳ

дик этиб ўтириб оларкан, тоқатсизлик билан пой-лоқчиликка кетган Турсунали билан Алимшони кутарди.

Навбатдаги туриб яна ёнбошлашида гудраниб қўйди:

– Сенга бир кўрсатиб қўяй ким доно-ю, ким зукколигини!

Гуппи шундай дейиши билан ариқдаги сувнинг жилдираши, кучсиз шабада, чор-атрофдан эшитилаётган қушларнинг сайроғи бирдан зўрайди. Гуё ҳаммаси бирлашиб унинг аламини юмшатмоқчи бўлишди.

– Яратганнинг ишларига қойилман, – деди Гуппи беихтиёр атрофдаги гўзалликка мароқланганча аланглаб, сўнг бирдан овозига яна маломат аралашди. – Йўқ, қайтиб олдим, – деди у, ариқдаги сувга қўлини пахса қилиб, – қойил эмасман! Менинг мингта қўйим бор, минг таноб ерим бор, хўпми?! – Гуппи атрофга бир қараб қўйиб томоқ қирди-да, яна ариққа гап қотди. – Хў-ўш, ҳа, энди мингта бўлмаса ҳам шунга яқин. Хўш?! Нега энди мени атрофимдаги тўртта қишлоқдан нарида ҳеч ким танимайди-ю, чўнтагида хемири бўлмаган Насриддин Афандини бутун олам танийди? А?

Гуппи бепарво оқаетган сувга бир зум ўқрайди-да, қўл силтади.

– Э, бор-э, бу – фирт фирромлик!

Гуппи чойдан хўр-хўр ичди-да, қоматини роз тиклади.

– Мана бугун, – деди у яна бармоғини сувга нуқиб, – мен бу фирромликни тузатаман! Насриддин Афандига бир фириб берайки, ким ақлли ва доно эканлигини кўриб қўясан! Ҳа! Ўша оламга танилган Насриддинни мот қилсам, мени ҳамма гапирадими? Гапиради! Қарабсанки, аканг қарагай бутун оламга машхур-да!

Муҳсин гуппи кўкрагининг борича нафас олиб яйради. Кайфи чоғ бўлди.

– Тўғри-да! – деди у яна ўз гапини тасдиқлаб. – Менимча, ким бой бўлса – ўша ақлли. Ким ақлли бўлса – ўша бой! Билмасанг билиб қўй! Ҳа! Ақлинг бўлмаса, бойлик топиб бўлсан!

Шу пайт узоқ муюлишда икки отлиқ кўча чангитиб елиб кела бошлади. Муҳсин гапидан таққа тўхтади. Оғзини очганча кута бошлади.

Отлиқлар йигирма қадамча нарида пиёдаландилар. Узун-қисқа бўлиб, қўл қовуштирганча унга яқинлашдилар.

– Хўш?

– Йўлга тушдилар! – деб жавоб беришди Турсунали билан Алимшо чўчиб тушгандек.

– Э, падарлаънатлар, нега уни сизлайсанлар?! Йўлга тушди, демайсанларми? Отни олиб чиқ!

Муҳсин гуппининг аввалги гапи иккала шотирига, от ҳақидагиси Турсуналига қаратилганди.

Суюги бузук, найнов бу йигит жуда бақувват, лекин қўрқоқ эди. Бундан ташқари кўп овқат ейиши билан қишлоққа танилганди. Бир парча ҳовлисидан бўлак ери бўлмаганлиги учун бойга хизматкорликка ўтганди. Ёлғиз онасини-ку бир амалларди, аммо ўзининг қорни ҳамиша оч юрарди.

– Хўш? – деди Гуппи Алимшо билан бирга қолгач.

– Асални икки хумчага жойлади. Икки хумчани хуржуннинг икки кўзига солди. Хотинига янги тўнни олиб чиқ, деган пайтда биз бу ёққа ҳайдадик, – деди Алимшо минғиллаган юмшоқ овозда.

– Отни олиб чиқ, ов Турсунали, қаёққа гумдон бўлдинг? – бақирди бесаранжомлашган Муҳсин гуппи уйга қараб.

Алимшо қўрқа-писа дастурхондаги узумга қўл узатди.

– Ниҳоят орзуимга етадиган бўлдим, – деди Муҳсин гуппи у ёқдан бу ёққа бориб келиб.

– Бизнинг ҳожатга ҳам бир қиё боқсангиз туюк эди, бой ака! Шу тушишингизда хаттотлар билан гаплашиб, ақчасини қарз қилсангиз...

– Бўлади, бўлади! – деди Муҳсин Алимшонинг гапини кесиб. – Лекин бу гап қўл тегадими-йўқми билмайман, аммо сенинг шеърларингни ўн нусха кўчиртириб бериш менинг зиммамда.

– Ҳа, ҳам донишманд, ҳам шоир чиқса, қишлоқимизнинг номи бутун оламга машҳур бўларди... – деди Алимшо сўниқ орзу билан.

– Бўлади, бўлади, – деди Муҳсин гуппи ҳозирча ўзингни суқмай тур дегандек қўл силкиб.

Алимшо аслида ўрта бўйли эди. Бироқ ҳамиша Гуппининг юмушида барзанги Турсунали билан бирга юргани учун ушоққина кўринарди. Икки таноб ери, иккита боласи ва жиндак шеър машқи бор эди. Ҳамқишлоқларига ашъор ўқиб берганда, турган гап, мақтовлар эшитар ва бу борада беқиёс соҳиби иқтидор эканлигига ишониб кетганди. Шу боис дангасаликка берилиб, деҳқончилигини ташлаб қўйганди. Яккаю ягона орзуси бир амаллаб тўлдирган девонини беш-ўн нусхада шаҳарлик хаттотларга кўчиртириб кўпайтириш ва саройдагиларга ўқитиш эди. Саройда обрў топиб, биронта амалга эга бўлиш эди. Ўзини беку боёнлар даврасида гап-гаштакларда ўтирган, шеърлари учун зарбоф чопонлар, лиқ тўла ҳамёнлар тортиқ олаётган ҳолларда тасаввур қилиб юрарди ҳамиша. Лекин умуман шаҳар кўрмагани учун, ўзим ёлғиз борсам йўқолиб қоламан, деб кўрқарди. Шаҳар кўрган Муҳсин гуппига, айниқса, хаттотларни танийман деган гапларига ва кўчиртириш учун пул бериши мумкинлигига учиб, югурдакка айланиб қолгани шундан.

– Мен машхур бўлиб олай, – деди Муҳсин гуппи отни бетоқатлик билан кутиб. – Сени ҳам судраб олиб чиқаман. Қарабсанки, Лайлак келгинди Насриддин Афандининг қишлоғи деб эмас, Муҳсин бой билан шоир Алимшонинг қишлоғи деб ном қозонади.

– Офарин, афандим, офарин, – деди мингиллаб Алимшо. – Менга мурувватингиз обрўйингизга обрў қўшади.

– Туғри айтдинг! – деди Муҳсинбой, кейин худди гапининг давомидек қилиб ичкарига бақирди. – Хув, Турсунали!

– Лаббай, афандим! – Турсунали отни етаклаганча бир нарса чайнаб чиқди.

– Мен тухумим оғзимга келиб шошиб турай-да, сен у ёқда нарса тиқиштиргин, а? Очофат!

– Ерга ўрик тўкилган экан, исроф бўлмасин дедим. – Турсунали отни минишга ўнгараркан, Гуппининг дашноми таъсир қилмагани яққол сезиларди.

– Ҳе, тиқилиб ўл!

Муҳсин гуппи уни беозор яниркан, отга чаққон минди.

– Ўтиринглар, чой ичиб олинглар! Ҳозир шўрва опчиқишади.

Муҳсин гуппи шундай деб отга қамчи босди-да, чанг кўтариб олислади.

Алимшо қўл қовуштириб унинг узоқлашишини кутди. Турсунали дастурхондаги нонга ёпишди.

АБДИ ОППОҚ ВА АҲМАД ТАРАША

Қадимгиларнинг «отанг ҳам бозор, онанг ҳам бозор», деган мақоли нарх-навога нисбатан ҳамма замонларга мос. Бироқ мақол яратилган пайтларда мазмуни янада кенгроқ бўлган: бозор фақат

олиш-беришда эмас, турмушнинг барча жабҳаларида жонга ора кирган. Тирикчилик, кўнгила очиш, қариндош-уруғ, ошна-оғайниларни учратиш, янги таниш орттириш, можаро билан эскиларидан ажралиш – бари аксарият бозорда рўй берган. Масхарабозлар, дорбозлар шунда жамлашиб турфа ўйинлар кўрсатишган.

Сулҳлар, фиска-фасод, фитнаю найранглар шу ерда идиз отган. Кўз кўзга тушишидан бошланувчи ишқий саргузаштларни айтмайсизми? Хуллас, гадоё ҳам шу ерда кун кўрган, шоҳ ҳам сиёсат савдосида бозордан фойдаланган.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Бозор одамга хос жамики борди-келдиларнинг маркази бўлгани учун можаронинг турфа хили шу ерда туғилиши табиий.

Кумушкентда⁴ бугун катта бозор эди.

Насриддин Афанди ҳам, Муҳсин гуппи ҳам шу ерга келишни мўлжаллашганди. Лекин иккови ҳам ҳали уч тош⁵ йўл босиши керак, унгача бошқа икки киши билан танишиб турамиз.

Тепадан туриб қарасанг, вижир-вижир оломондан бўлагини кўрмайсан-у пастга тушиб, ҳар бирининг гапига кулоқ солсанг, эҳ-ҳе, не-не сиру синоатлар аён бўлмайди.

Аҳмад тараша билан Абди оппоқ бозорга кирадиган олти кўчадан биттасининг бошида тасодифан учрашишди. Уларнинг икковиниям чапани дейишарди. Чапани деган тушунча ўша пайтларда касб маъносига ҳам ўтиб кетарди. Антиқа тоифадаги бу одамлар деярли ҳамма шаҳарда бўлар, қишлоқларда ҳам уларга тақлид қилувчилар топиларди.

⁴ Ҳозир йўқ бўлиб кетган шаҳар.

⁵ Тош – тўрт километрга тўғри келади.

Чапаниларни ҳурмат қилишар ва бир оз ҳайқардилар. Чунки ишлашдан кўра ўлимни афзал кўрадиган чапанилар фитна-ю, найрангларнинг тиғи ёки қалқони бўлиб хизмат қилишарди. Йўқ, бу фитналарни улар уюштирмасди, уюштиришни бошқа – пулдор ёки ғазабноклар қилардилару, бажаришга қолганда чапаниларга мурожаат этиларди. Бировнинг бировдан қасдини олиш, бировнинг қизини опқочиш, бировнинг уюридан асл отни ўғирлаш сингари ишлар ёки шундай вазиятларда ҳимояланиш чапаниларнинг жасоратсиз, мардлагисиз битмасди.

Чапаниларни ҳурмат қилишларига сабаб, улар ҳеч қачон ўзлари учун ўғирлик қилмасдилар, юқорида санаб ўтганимиздек «нозик» ишларни маҳорат билан, из қолдирмайдиган қилиб бажарардилар ва мабодо қўлга тушсалар, ҳеч қачон «буйортмачини» сотмасдилар. Энг асосийси ўзларини ўт келса ўтга, сув келса сувга уриб, айтганларининг устидан чиқардилар ёки ҳалок бўлардилар.

Чапаниларнинг яна бир одати бор эдики, бири-биридан ҳол-аҳвол, нима иш қилаяпсан, деб сўрамасдилар. Мантиқан ҳам чапанилигимча қоламан, деган чапани ишларида гапирмаслиги лозим эди. Лақилладими – тамом, ўйиндан чиқаман дегани эди.

Абди оппоқ билан Аҳмад тараша учрашишганда ҳам бу удум бузилмади.

– Ҳа, тузукмисан? – сўради Абди оппоқ совуққина қўл ташлашгач.

– Юрибман, дунёи дастурхоннинг бир чеккасида.

Шундай деб бозор ичкарисига йўл олишди.

– Бугун бозорга бек қадам ранжида қилармиши? – сўради Абди оппоқ йигирма қадамлар юришгач.

– Келса келар, менга тўрт танга берармиди! – деб жавоб берди Тараша.

Яна индамай ёймачилар қаторига етиб келишди. Кимнинг чўнтаги нима кўтариши шу ерда билинарди. Кимда-ким чапга бурилса, камида бешолти тилло танга – қизилчаси бор. Тўғрига юрса, сал қўри камроқ, бироқ уч-тўрт кун чойхоначига ош буюриб яшаши мумкин. Ўнгга бурилса, билаверингки, чўнтагидан сариқ чақанинг жарангиям чиқмайди.

Чапда Тошхўжа калнинг бойлар ва савдогарлар қўнадиган карвонсаройи салобат билан қад кериб турарди. Маҳобатли бу иморатнинг бир томонини йигирма-ўттиз хўжрали мусофирхона, бир томонини уловхона эгаллаганди. Бозор томонда баланд юз чоғли одам сиғадиган кенг пешайвонли, ичкари-ташқарили чойхонаси бор эди. Чойхонага туташ пешайвон остидаги ўнтача ўчоққа илинган қозонлар кечаю кундуз биқирлаб турарди.

Тўғрида эса бозорнинг нариги чеккасида бири-биридан эллик қадам масофада Мулла қовоқ билан Пирмат пирсиённинг ўртаҳол одамлар кирадиган икки чойхонаси бўлгувчи эди.

Ўнг тарафда қил соқолига монанд лақаб олган – Шокир қизилнинг харобгина чойхонаси бўлиб, энг ҳоли жой шу эди.

Вақти-вақтида учала тарафнинг тузини тотган бу икки чапани бир сонияли тараддудданоқ бири-бирининг аҳволини тушунишди. Мийиқлари билинар-билимас қисилиб, индамай Шокир қизилнинг чойхонасига бурилишди.

Аҳмад тараша қотма, қоп-қора, жуда дароз одам эди. Бирдан «пов» этиб ёниб кетадиган феъли бўлиб, худди шундай бирданига жаҳлидан ҳам тушиб қўя қоларди.

Абди оппоқ ўрта бўйли киши эди. Ҳамиша кигиз қалпоқ кийиб юрар, қоп-қора соқоли юзининг оқлигидан кўм-кўк кўринарди. Иккала чапани ҳам кучли, эпчил, ёшлари қирқнинг нари-берисидаги одам эдилар.

Чойхонага киришганда ёнма-ён, лекин худди нотанишлардек хиёл бир-бирларига тескари қараб ўтирдилар. Қизилнинг боласи икковига алоҳида-алоҳида чой-нон келтирди. Иккови унсиз белбоғларидан тугунча олиб бир сиқимдан майиз, беш-олтитадан туршак чиқариб сопол лаганларига солдилар-да, тугунларини қайта тугиб, белбоғларига қистириб қўйдилар.

Тарашанинг лаганида ёнғоқдек келадиган иккита новвот ҳам бор эди.

Абди оппоқ шу заҳотиёқ нон кавшашга тушиб, устидан хўриллатиб чой ича бошлади. Тараша эса чойни қуйишга шошилмади. Белбоғи тахини титкилаб кичкина тугунчак олди. Ундан кичкина, кир дока рўмолчага озгина кўкнор тўкди-да, докани думалоқ қилиб боғлаб уни сопол пиёлага солди. Устига бир бўлак новвотни ҳам ташлади. Қолган бойлигини шошимай белига туккачгина ўшандай бамайлихотирлик билан пиёлага чой қуйди. Сўнг бошини ҳам қилганича, то кўкнор етилгунча, қимир этмай ўтирди. Кўкнор чойга чиққач, докани бураб сиқди-да, лаганнинг бир чеккасига, иккинчи новвот бўлагининг ёнига қўйди. Лаганни эса жиндаккина Абди оппоқ томон сурди. Абди оппоқ буни дарров илғади. Бир-икки сония тараддудланди. Тарашага бир-икки қараб олди. Кейин нима бўлса бўлар қабилида бош ирғади-да, новвот билан тугунчакни олиб ўзининг пиёласига солди.

Кўкнори ичиб олишгач, чапаниларнинг чехраси ёришиб, қадрлари кўтарилиб, одамларга очи-

либроқ қарай бошладилар. Лекин иккови ҳамон бир-бирига сўз қотмас, бегоналардек ўтиришарди. Тарашанинг бир оз туриб, тишининг орасидан ташлаган лўқмаси ҳам ташқаридан қараганда ўзига-ўзи гапираётганга ўхшарди.

– Энг чакана-чукана иш бўлса-да, томдан ташлагудекман.

Абди оппоқ Тарашага қарамай бош ирғади:

– Ўғлимнинг домласига тўлов вақтим ўтиб кетаяпти, – шу асно ўзининг ҳам чўнтаги бўшлиғини изоҳлади.

Шу пайт, нарироқда ўтириб бир тугун зардолини нонга қўшиб еб бўлган ота-болаларнинг гапи чапаниларнинг эътиборини тортди.

– Йўқ, кетмаймиз! Насриддин Афандини кўрмадик-ку! – деди ўн икки ёшлардаги болакай отасига хархаша қилиб.

– Ахир у кишини танимасам, у киши ўзларини манаман деб танитмасалар, нима қилай?! – ота бу гапларни ўрик данакларини тўплаётди айтди.

– Алдабсиз-да а? Бозорга тушсанг ҳамиша бўлади, девдингиз-ку!

– Ма, мана бу данакларни йиғиб қўй, яхши экан, бориб экамиз.

– Керакмас! Энди ҳеч ишингизни қилмайман. Қўйни ҳам боқмайман! – дея бола тесқари қараб олди.

– Ия, ия, ўғлим! Ахир улар меники эмас, сизнинг қўйларингиз. Ундан кейин ҳозир бормасак, сувоқни битиролмаймиз.

Бола индамади. Ота яна ялинишга ўтди.

– Кейинги сафар кўрарсан. Ўзинг эшитдинг-ку: «Бу ёққа кирмадилар», деб чойхоначи амакинг ҳам айтди. Балким у киши бугун бутунлай келмаслар. Юрақол, ўғлим!

– Ойда-йилда бир оптушасиз-да, ҳеч нарсани кўрсатмай, қайтамиз-қайтамиз дейверасиз, – деди бола ўпқаланиб, лекин отасининг гапига кириб.

Орага Аҳмад тараша суқилди:

– Тўғри қиласан, йигитча! Насриддин Афандини бўлмасаям, бекни кўриб кетгин.

– Э, мулла ака, нима қиласиз болани эрка қилиб? – деди деҳқон майин жилмайиб.

– Бола ўйнаб қолсин-да, – Тараша болага қараб кўз қисди. – Бир шаҳарга тушибди. Қишлоқда зерикиб кетгандир, а? Зерикдингми?

Бола уялиб бош ирғади. Абди оппоқ ҳам гап қўшди:

– Кетма, болакай. Бек ҳам бутун бозорга қадам ранжида қиларкан.

Деҳқон майин жилмайиб боланинг раъйига кўнди.

– Қани, юр бўлмаса, молбозорни айланиб, яна қайтамиз.

Ота-бола ўринларидан туришди.

– Ҳа, қайтиб келгин, – деди Оппоқ болани яна қиздириб. – Насриддин Афанди ҳам келадилар. Сени таништириб, қўлларини олиб бераман. Ўзинг бир сиқиб қўясан!

Бу гапдан наинки боланинг, балки отанинг кўзлари ҳам порлаб кетди.

– Сизлар шу ерда бўласизларми? – сўради у уятчанлик билан.

– Ҳа, шу жойни ижарага олганмиз! – деди Абди оппоқ.

Унинг сермаъно қочириғини англаб етган Тараша пиқиллаб кулди.

Ота-бола чиқиб кетишди. Икки чапани «иш кутиб» жойларида қолдилар.

АБДУКАРИМ ДЕҲҚОН

Кумушкент бозорига Лайлак қишлоғидан отла-ниб йўлга тушган учинчи одам Абдукарим деҳқон эди.

Абдукарим аслида Лайлак қишлоғида яшаб-ашамасди. Сабаби, бундан икки йил муқаддам бир бўз ерга иморат қура бошлаганди ва бир оёғи Лайлакда, бир оёғи ана шу қўрғонида бўлиб қол-ганди.

Кўпни кўрган деҳқон Абдукаримнинг танлаган янги ери ҳар жиҳатдан яхши эди. Шаҳардан чиқ-қан анҳорнинг бўйидаги юз таноб⁶ сайхонлик каттагина қишлоққа бемалол макон бўла оларди. Анҳорнинг анчагина чуқурдан оқиши аввал деҳ-қонни ўйлантириб қўйса, бу тўсиқни катта чарх-палаклар қуриш билан енгиш мумкинлиги ҳақида-ги фикр ҳаёлига келгач хурсанд бўлди.

Абдукарим аввалига ўзига ўхшаган уч-тўрт ки-шини эргаштирмоқчи бўлди. Аммо ҳеч кимнинг юраги бетламади. Шунинг учун чархпалакни ҳам бир ўзи бошлаб, деярли битириб қўйганди. Аммо ақчанинг хомчўтини сал нотўғри олган экан, чарх-палак битаёзди-ю, аммо бир уй бир даҳлизли имо-рати чала қолаверди. Йиғиб-терган уч-тўрт тан-гаси тугаб, Абдукарим роса ерга ўтириб қолган-ди. Ўзининг, бола-чақасининг усти боши минг ямоқ бўлиб, кийгулиги қолмаганди.

Абдукарим қишлоқдаги ҳовлисини сотганди-ю, экинзорини сақлаб турарди. Бир оёғи Лайлакда, бир оёғи қўрғонида деганимизнинг боиси ҳам шу; гоҳ экинзориди, гоҳ эса янги қўрғонида уй тик-лайди, дарахт экади, ариқ тортади, чала битган чархпалакни қўлда айлантириб сув чиқаради.

⁶ Таноб – 40 сотих.

Бугун ҳам қишлоқдаги томорқасида янги пишган ҳандалакдан эллик-олтмиштасини ортиб, шаҳарга йўл олганди.

Лайлак қишлоғидан Кумушкентгача йўлда иккитагина иморат бор эди. Булардан бири – бир тош масофадаги сардоба, иккинчиси – яна шунчадан кейин келадиган йўлдан сал чеккароқдаги Абдукаримнинг чала битган қўрғони.

Абдукаримнинг қўрғонидан шаҳаргача бўлган масофа ҳам тахминан бир тошча келарди.

Лайлак қишлоғи адирлар устида жойлашганди. Адирлар қишлоқдан сунг пасайиб келиб сардобанинг атрофида тугар ва кафтдек текислик бошланарди.

САРДОБА

Тарихий манбаларда, энг қадимий даврларда бизнинг ўлкамиз серўрмон, серсув бўлган деган маълумотлар бор. Аммо кейинги уч-тўрт минг йилликка қарайдиган бўлсак, Ўрта Осиёмиз ўзининг гўзал водийларидан ташқари ҳамиша сувга танқислик сезган ўлкадир. Ана шу кейинги уч минг йил ичида бизнинг ота-боболаримиз сувдан фойдаланиш, тежаб ишлатиш, йўқ жойдан топишнинг мукамал билимларига асосланган кўп ва ғаройиб усулларини топганларки, бу нарса ҳозирги олимларнинг ҳам таҳсинига сазовор бўлмоқда.

Сардоба ана шу билим ва тежамкорликнинг, яшаш учун курашнинг олий санъатларидан биридир.

Сардоба манзилгоҳлардан ва, турган гапки, дарёлардан узоқда, асосан карвонлар, саёҳатчилар учун катта, текис чўлларда қурилади. Текис чўл дейилгани нисбий. Аслида, чўлларда ҳам жиндак нишаблик бўлади. Оддий кўзга кўринмайдиган

бу нишаб бир томонга бўлиши ҳам, сардоба қуриладиган жойга тўрт тарафдан келиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, от чопса чарчайдиган ва чек-чегараси кўринмайдиган шу нишабни аниқ топиш керак. Аждодларимиз томонидан бундан минг-минг йиллар муқаддам қурилган сардобаларда ана шундай нуқталар ажиб маҳорат билан топилган.

Хуллас, чуқурлиги одам бўйидек, эни, бўйи беш-олти қадамлик ҳовуз кавланса, у беш-олти кун ичида сувга тўлган. Ҳовуз атрофига гир айлан-тириб, пишиқ ғиштдан гумбазсимон иморат қурилади. Натижада йиғилган сув иссиқда буғланмай, совуқда музламай сақланади. Ёзда, тинкани қуритгудек иссиқда сардобанинг тўрт томонига ишланган пастак эшиклардан энгашиб кириб, уч-тўрт поғонали зинадан тушсангиз, ўзингизни шундай салқин бир гўшада кўрасизки, ташқарида элик даража жазирама эканлигига ишонмай қоласиз.

Ҳозирги кунда Ўрта Осиёда айрим узоқ чўлларни ҳисобга олмаганда, сардобалар ўзининг қадимги аҳамиятини йўқотган. Афсуски, уларнинг кўпчилиги бузиб юборилмоқда. Сақланган сардобалардан биттасини кўрмоқчи бўлиб одам Тошкентдан Жиззахга қараб йўлга тушса, Чиноздан йигирма-ўттиз километргача ўтгандан кейин йўлнинг чап тарафига диққат билан қараб борса, эҳтимол, сардобага назари тушар. Бу сардобанинг ҳам атрофи обод, оқар сув етарли, шунинг учун ҳам унга одамларнинг эҳтиёжи, эътибори йўқ.

Қиссамиздаги сардоба ўша даврдаёқ ўз вазифасини бажариб бўлганди. Ўша пайтдаёқ минг ёшга кирган сардоба бир кун қараса, ўзидан икки чақирим нарида Кумушкент деган шаҳар қад кўтарибди. Шаҳарга олис дарёдан канал қазиб

келишибди. Шу-шу карвонлар ҳам унинг ёнида тўхтаб ўтирмай ўтиб кетаверадиган бўлишди.

Сардобанинг олдидаги уч юз ёшдан ошган тўртта чинор хийла жойгача атрофини ўраган чангалзор-у, узуқ-юлуқ тўқайзоргина унга содиқ қолишди. Йўллар содиқ қолишди.

Теварак-атрофдан келадиган йўллар сардобанинг олдидаги катта йўлга қўшилар, уч-тўрт қишлоқнинг, хусусан, Лайлакнинг одамлари шаҳарга тушадиган бўлсалар, албатта сардобанинг олди-дан ўтардилар.

ИККИ МИРШАБ

Нодир миршаб билан Содир миршабнинг ас-лида хизмат жойлари шаҳарда. Аммо катта бозор кунлари далага чиқиб, ўзларининг тилида айтганда, ҳаво ўзгартиришарди. Ҳам саёҳат, ҳам тижорат деганларидай, бозор йўлида туриб олиб, ўтган-кетган деҳқон ва чўпонни алдаб-сулдаб ёки дўқ-пўписа қилиб жиндак-жиндак шилишар эди. Сардобанинг олдидаги серқатнов йўл бу икки ўртоқ учун энг қулай нуқталардан бири эди.

Нодир миршаб билан Содир миршаб мўлжаллараридаги вақтдан хийла кечикиб қолишганди. Бунга Содир миршаб айбдор эди. Азонда у Нодир миршабни уйдан чақириб ўтиши керак эди. Аммо қуёш бир терак бўйи кўтарилгунча келмаса бўладими?! Хотини аллақайси гўрдаги тўйга кетиб, уйғотадиган одам йўқ, ухлаб қолган экан. Нодир миршабнинг тоза хуноби чиқди, кутиб-кутиб, энди бугун «тирикчилик» бўлмас экан-да, деб турган пайтида Содир миршаб от чоптириб етиб келди.

Шундай қилиб, икки миршаб сардобанинг олди-га одатдагидан уч соат кейин етиб келишди.

Бозорга одамлар саҳарда ўтади. Улар келганига бир соатдан ошган, кун уч терак бўйи кўтарилганлигига қарамай, зоғ ҳам ўтмади.

Боядан бери бир неча марта койиган бўлишига қарамай, туриб-туриб Нодир миршабнинг аччиғи яна тутиб кетарди.

– Ҳей, ҳа шунча ҳам ухлайсанми, галварс! Нас босиб юрасан-а! – деди у тош супада елкасини чиқарганча қўлларига суяниб ўтираркан.

Содир миршаб отнинг олдинги оёғини кўтариб, тақанинг бўшаб кетаёзган михини тош билан чиқиллатиб қоқарди. Шеригининг бу гапини кўп эшитгани учун жавоб бермай ишини давом эттирди.

– Бугун энди хемириям йўқ, икки қўлни бурунга тиқиб қайтамиз!

Содир миршаб индамай мих қоққан туёқни тушириб, отини сардобанинг орқасига етаклаб кетаркан пўнғиллади:

– Бўлди-да энди! Ҳадеб битта гапни айтиб, молга ўхшаб кавш қайтаравераркан-да!

– Ҳў, нас! – деди унинг орқасидан хўмрайганча Нодир миршаб.

Содир миршаб отини қолдириб, сардоба човгумида сув олиб чиқди. Супага келди-да, дубулқасини ечди. Човгумни Нодирнинг олдига қўйди:

– Шуни бошимдан тўквор! – деди энгашганча.

– Ҳў, нас! Айттим-ку, бу ҳали ювинмаган ҳам!

– Кеча қайним келувди. Бўзахўрлик қилганмиз. Альзойи баданим ўт бўлиб ёняпти! – пўнғиллади Содир миршаб.

– Ҳали миршаббошининг ҳақини беролмай, болохонадор сўкиш эшитганингда кўраман сени!

– Кўп саннайверма, хумпар! Бугунга ҳам Худойимнинг атагани чиқиб қолар!

– Худони тилга олади-я! Ювуқсиз!

Нодир миршаб шундай деб сувни жўмракдан қуя бошлаганди, совуқ сувдан сесканган Содир бақирди:

– Оғзидан! Тўквор дедим-ку, сенга!

Нодир сувни шариллатиб қуйди. Содир миршаб «ўҳ-ўҳ»лаб бошини ишқади. Сўнг, энгашганча белидан белбоғини ечди-да, уни бошига ёпиб тикланди. Артиниб бўлиб, рўмолни бошидан олган заҳоти: «Ана!» деб бақириб юборди. Бақиригига монанд қўли ҳам Лайлак томонга чўзилди.

– Ана! – хитобини такрорлади Содир миршаб. – Айтмадимми, Худойим бутунги ризқимиз учун ҳам бирон нарса сочиб қўйгандир деб!

Лайлак томондан бир арава келарди.

БИРИНЧИ ЎЛЖА

Бу Абдукарим эди. Миршаблар ўлжани кўргач, худди ҳеч нарса билан ишлари йўқ одамлардек тошсупага ёнма-ён ўтирдилар. Абдукарим узоқ-данок уларнинг миршаблар эканлигини билди. Кўнгли хижилланиб, ҳурматларини жойига қўйсам, зора тирғалишмаса деган умидда анча нариданок аравасидан тушиб пиёдаланди. Беш-ўн қадам қолганда қуюқ салом берди.

– Ҳорманг, катта ака! Йўл бўлсин! – деди Нодир миршаб қуш ўтиришда ўтирган кўйи алиқ олиб. Шу сонияда у ўзини фил, Абдукаримни эса чумолидек чоғлади.

– Бор бўлинг! Бозорга кетятувдим!

Шундай деб, Абдукаримнинг нафаси ичига тушиб кетди. Миршабларнинг албатта тирғалишлари, режалари барбод бўлиши мумкинлигини сизди. Кўзлари мўлтиради.

Миршаблар унинг мўлтирашини ўз салобатларига йўйдилар. Абдукарим эса тезроқ шаҳарга

тушиб чиқиш, бўз чит олиб янги қўрғонда кутиб ўтирган аёли, бола-чақасини севинтириш, сўнг рўзғордаги бошқа ишларга уннаш сингари бутунга мўлжалланган режаларнинг бузилишидан қўрқарди.

Мансабдорлар ана шундай янглишадилар. Турқларидаги кибр янглиш устида зуҳурланади.

– Бола-чақанинг тишига босармиз деб уч-тўртта уруғ ташлаб қўйгандим. Насиб қилмаган экан, сотгани олиб кетяпман.

Абдукарим бу гапларни ўша режаларнинг амалга ошмай қолиши қўрқувидан эзилиб айтди.

– Ҳа, яхши, яхши. Омадингизни берсин.

Нодир миршаб шундай деб, четани йўнилмаган таёқ ва қамишлардан ясалган аравага яқинлашди. Кўз қирини ташлаб унинг ичидаги ҳандалакларни кўрди.

– Қани, аравангиз бутми? Йўл-пўлда тўкилиб тушмайдами?

Нодир миршаб араванинг саҳнини, филдиракларини силтаб-силтаб тортиб кўра бошлади.

– Эски бўлса ҳам пишиқ, – Абдукарим ялтоқлашиб кулди. – Чатоқ арава билан шаҳарга тушиб бўларканми?

– Ия!

Араванинг салкам бўйидек келадиган филдирагини силтаб туриб айтган Нодир миршабнинг бу хитоби Абдукаримнинг жилмайишини сўндирди.

– Ҳа, буни шалоғи чиқиб ётибди-ку! – деди миршаб кўзларининг пахтасини чиқариб дўқ билан.

– Йўғ-э! Йўғ-э! – Абдукарим шундай деб норғул гавдасига ярашмаган чаққонлик билан лип этиб миршабнинг олдига ўтиб, филдиракни силтади. – Ж-жойида-ку!

– Менга ишонмайсизми?! – Нодир миршаб дўқини кучайтирди. – Содир! Бу ёққа қара!

Содир миршаб ҳеч хоҳиши йўқдек кўзгадди. Бошига салласини, афтига эса энса қотиш ифодасини кўндирди-да, шошилмай яқинлашди. Филдиракни ҳазар қилгандек ушлаб силтади.

– Шалоғи чиқиб ётибди, – деди у қўлларини қоққанча узоқларга тикилиб. – Чиқиб кетади.

– Нега чиқиб кетаркан?! Мустаҳкам арава! Уста Маннон ишлаган. Мен тугул, ўғлимнинг кунига ҳам ярайди ҳали!

Абдукаримнинг бу узун нидосидан супа томон қайтаётган Содир миршаб тўхтади. Истамай ўтирилди. Замирида зўр дағдаға сезилиб турган бепарволик билан деди:

– Нима, сизга подшоликнинг одами ёлғон гапирадими?

– Ҳа, – деди Нодир миршаб, – бунингиз шаҳарга борганда чиқиб кетиб, биронта бандаи мўминни шикастлайди. Товонига қоласиз!

– Э, нима бўлса пешонамдан кўрдим! Жон акалар, буни сотиб, пулига майда-чуйда олиб қайтишим керак. Олис йўл, қоронғига қолиб кетмай! Қўйворинглар!

– Ия! Бизни бу ерга нимага қўйиб қўйибди?! Қийшиқ араваларни ўтказмагин дейишган-да! Тузатинг аравангизни!

Бу буйруқни эшитган Абдукарим бошига мушт тушгандек гарангсиб, анча вақтгача нима дейишини, нима қилишини билмай қолди. Нодир миршаб эса гап тамом дегандек Содирнинг ёнига – супага бориб ўтирди. Иккови ёлғондан қизғин суҳбатга берилишди.

Абдукарим анчадан кейин ўзига келди. Ночор қиёфада супага яқинлашди:

– Майли, акалар. Шаҳарга ўтмайман. Хув анови қорайиб турган менинг кўрғоним, ўша ерда қоламан!

Нодир миршаб билан Содир миршаб ялинишни бошлади шекилли, деб унинг гапига яхши эътибор беришмади ҳам.

– Майли, бугун тузатиб, эртага тушарман шаҳарга, – деди гудраниб Абдукарим.

Миршаблар яна эътибор беришмади. Яна ялинипти деб ўйлашди.

Абдукарим эса уларни эшитишди деб ўйлаб, правасига ўтирди-да, «чу» деб қамчи силкитди.

От энди икки одим қўйганди миршаблар «ҳой-ҳой»лаб югуриб келиб Абдукаримни силтаб туширишди.

– Ҳе, сени қара-ю! Кимни мазах қиляпсан? Ҳозир ҳибсхонага обориб тиқиб қўяман!

Абдукарим ёш болага ўхшаб довдираб қолди.

– М-мен мазах қилганим йўқ. Шаҳарга тушмайман деб айтдим-ку! Хув анови қўрғонимда қоламан.

– Кимни алдамоқчисан? Бу ерда бормайман деб жуфтакни ростлайсан-да, нарироқда секин шаҳарга қийшайиб қоласан! – деди Содир миршаб важоҳат билан.

– Нима қил дейсизлар? – Абдукарим баттар довдиради.

– Ҳеч қаёққа бормайсан! Аравангни шу ерда, кўзимизнинг олдида тузатасан!

Сал зийракроқ бўлган Нодир миршаб Содир миршабнинг бунақа дўқ-пўписалари билан асл ниятларини Абдукаримга барибир тушунтириб бўлмаслигини сизди.

«Қўйиб берсанг, бу галварс аравасини ҳозироқ созлашга киришади-ёв!» деб ўйлади.

– Сен нари тур! – деб ёлғон пўписа билан Содир миршабни ҳайдади-да, одамга ўхшаб Абдукаримга гап қотди. – Энди, ука, сизни шундай ўтказиб юборсак, сиз, Худо кўрсатмасин-у мабо-

до бировни жароҳатласангиз, бизни миршаббоши қаттиқ сўкади. Биз нима деймиз? Ҳа, энди иши зарил экан, жуда илтимос қилди, деймиз... Ҳандалак обкетаётган эканлар. Мана, янгилик, сизнинг ҳам оғзингиз тегсин, деб уч-тўртта ҳандалак берсак, жавобимиз анча чиройли чиқади, а? Тўғрими?

Абдукарим севиниб дарров кўнди:

– Майли олинглар, беш-ўнта ҳандалак гапиришга арзимади.

– Йўқ, сиз ўзингиз айтинг-да! – Нодир миршаб дўстона кулиб Абдукаримнинг елкасига қокди. – Илтимос денг, сиз ўнта, ошнангиз ўнта, денг, ҳа миршаббошига йигирмата ҳандалак олинг, денг, аравамнинг чатоқлигига қарамай ўтказиб юборинглар, денг. Қани, ўз оғзингиз билан қайтаринг-чи.

– Абдукаримнинг яна нафаси ичига тушиб, миршабни инсофга чақирмоқчи бўлди.

– Ўзи олтмиш-етмишта ҳандалак обкетяпман, акажон! Яримдан кўпини олсанглар! Аравани шаҳарга овора қилганимга арзимади-ку!

– Э, гапга тушунмасакансиз! Бўпти, аравагини шу ерда тузатинг-да, кетаверинг! Ҳеч нарсангиз керакмас! – Нодир миршабнинг башараси одам сиёҳидан чиқиб, муомаласи яна совуқлашди, димоғидан эшакқурт ёққанча яна миршаблик сиёҳига ўтди. Гапларини ҳам тўрс-тўрс гапирди-да, кета бошлади.

Абдукарим ноилож унинг енгидан ушлаб ялинди.

– Жон оға, ўттизта ҳандалак олиб мени кўрмагандек бўлинг!

– Бу бошқа гап! – Нодир миршабнинг афти яна одам сиёҳига қайтиб жилмайди. – Қани, ўзингиз қирқта йирик-йиригидан танлаб сардобанинг орқасига олиб қўйинг-да, жунайверинг.

Ҳаммасидан ҳам Абдукаримга мана шу ҳанда-лакларни ташиш алам қилди. Боз устига режала-ри барбод бўлганди. Юзидаги ялинчоқлик йўқо-либ, ўрнини ақлли қаҳр эгаллади. Индамай уч-тўрт қатнаб, қирқта ҳандалакни туширди-да, яна индамай жўнади.

– Хайр, ўв, деҳқонбой ака! Нега бу қовоғингиз-дан қор ёғилиб қолди? – деди Нодир миршаб.

– Одамларга яхшилик қилиб балага қоласан! – тўнғиллади Содир миршаб.

Абдукарим аравада ўтирганча ўгирилди.

– Билиб қўйинглар, ўв, оғалар! Ҳандалак эмас, қизчамнинг бўз кўйлагини олиб қолдиларинг! Ҳа-йитлик қилмоқчи эдим. Қизимга айтаман: ўлгу-нича қарғаб юрсин!

Абдукарим отига қамчи урди.

– Ўв, подшонинг миршабларини ҳақорат қилди, деб қамаб қўяйми? – деди Содир миршаб.

– Осмон кўлингда бўлса ташлаб юбор-э!

Абдукарим кўл силтади.

Содир миршаб ўрnidан турмоқчи эди, Нодир миршаб тўхтатди.

– Қўй, оладиганимизни олдик! Кетаверсин!

ИККИТА ЎЛЖА

Абдукарим нари кетгач, миршаблар гарчи ар-шмас бўлса-да, биринчи ўлжа қувончида хахолаб юборишди.

– Ўзи бериб, яна гина қилади, – деди Содир.

– Ўзи олинг дейди-да, кетидан тўнғиллайди, – деди Нодир миршаб.

Икки ошнанинг бу гаплари хахолаш орасида айрилди. Сўнг улар ҳазил-мазах қўшиқ бошлаб юборишди.

*Ман ўзим полвон йигит, ҳо!
Қогозни тар-тар йиртаман.
Юрагим тоғдай йигит, ҳо!
Ўлган бузоқдан қўрқаман.*

Қўшиқ тугагач, дўстининг кайфи чоғланганини кўрган Содир миршаб уни яна севинтирмоқчи бўлди.

– Ҳарна-да! – деди у ҳандалак келтиргани сардоба томон йўналиб. – Бекор ҳам ўтирардик. Янгилик, омонлик-эсонлик деб буни битта-иккитасини сўйайлик!

Лекин Лайлак тарафга қараган Нодир миршаб у томондан келаётган отликни кўрди.

– Ҳандалакни қўй, бу ёққа қара! – деди у дўстини тўхтатиб. – Яна битта ўлжа келяпти.

Содир миршаб севишиб орқага қайтди-да, узоқдаги отликқа тикилди. Шунда унинг севинчи сув сепилган гулхандек ўчди.

– Э, бу Муҳсин бой-ку! Ундан ундириб бўлсан! – деди энсаси қотиб Содир миршаб.

– Ростдан бой бўлса, гапинг тўғри! Қозикалоннинг олдига кириб-чиқаётганини ҳам кўрганим бор бунинг, – деди Нодир миршаб қўзи ола-кула бўлиб.

Иккала дўст қўй оғзидан чўп олмаган мўмину мусулмон қиёфада супага ёнма-ён ўтиришди. Афларининг тундлиги узоқдан билинмасди. Муҳсин гуппи яқинлашиши билан улар бирданига ширингина жилмайишиб, тавозе билан салом бердилар.

Миршаблар жилмайган қўйи Муҳсин гуппини тезгина ўтказиб юборишни мўлжаллагандилар. Лекин Гуппи ўтиб кетмади. «Ваалейкум» деганича отдан туша бошлади.

Икки миршаб кимўзар ўйнагандек югуриб бориб, унинг қўлини олиб сўрашдилар. Уларнинг боя

Абдукарим олдидаги важоҳатларини кўрган ва ҳозирги сиёҳлари билан солиштиргудек кимса топилса эди, одамнинг гавдаси бирданига кичрайиб қолиши мумкинлигига гувоҳ бўларди.

Муҳсин гуппи боши билан отини ишора қилиб супанинг четига ўтирди. Иккала миршаб отни чинорнинг тагига, сояга боғлаб қайтишди. Содир миршаб тилёғламаликка ўтди:

– Қаранг, аҳли донишдан бир вакил келиб суҳбатига баҳраманд қилармикин деб, ҳозиргина сизни гаплашиб ўтирган эдик. Худони ўзи етказди!

– Фаришталар омин деган экан! – қўшимча қилди Нодир миршаб.

– Э, – Муҳсин гуппи яйраб кулди. – Сенларнинг нима қилиб ўтирганларингни биламан. Лекигин мени сенларга Худонинг ўзи етказгани рост!

– Рост, рост, ўзи кўзим ҳам учиб турувди, – деди Нодир миршаб. Бу гапининг таг-тагидаги пичингни пайқаган Содир миршаб хавотирланиб, Гуппига қараб қўйди. Муҳсин гуппи ҳеч бало сезмаганди.

– Ажабмас, бугунги ризқларингни мен туфайли топсанглар! – деди у қамчи билан этигининг чангини аста қоқаркан, виқор билан.

– Иншоолло, иншоолло, бой ака! – тамшанди Нодир миршаб.

Муҳсин гуппи иккала миршабга чамалагандек талма-галдан кўз югуртирди. Кейин боши билан ёнига ишора қилди:

– Қани, бундай ўтирларинг-чи!

Миршаблар кўзларини унга тикканча ёнига ўтиришди.

Муҳсин гуппи яна уларга ҳаммоликка ярайдими йўқми, деб чамалаётгандек синчков тикилди, сўнг чўзиб туриб, деди:

– Бир иш бор. Эпласаларинг, икковинг бир хумдан асалга эга бўласанлар. Устига ҳар бирингга ярим тиллодан танга бераман.

Нодир миршабга жон кирди:

– Айтинг тезроқ, бой ака!

– Хў-ўш, – деди Гуппи ниҳоятда жиддийлик билан. – Ҳозир мени изимдан бир одам келади. Эшагининг хуржунларида икки хум асали бор. Шуни олиш керак!

Унинг бу гапидан сўнг миршаблар индамай қолишди. Бир оз ўтгач Содир миршаб сўради:

– Ўзи икки хум асали бор!

– Ҳа!

– Биз икковини олишимиз керак?

– Ҳа.

Миршаблар яна ўйланиб қолишди. Одатда, улар ўн-ўн беш қопли деҳқондан ярим қоп, бир қопни олишарди. Эллик-олтмиш қўйли чўпондан эса битта, жуда нари борса иккита қўйни. Шунда ҳам гоҳида жанжаллар бўлиб зўрға қутулардилар. Баъзан эса кўнгли кенг заҳматкаш бечоралар, бошқўзимдан садақа деб индамай кетаверардилар. Лекин одамнинг бор буд-шудини тортиб олиш! Бу тоифа ишни улар қилмасдилар ва қилишни хоҳламасдилар.

– Ўша айтган одамингизнинг бошқа ҳеч нарсаси йўқми? – бу саволни Нодир миршаб берди.

– Йўқ! – деди тажанглашиб Гуппи.

– Жуда қийин иш, бой ака! – дея гапга Содир миршаб аралашди. – Бунақасини бизга устозимиз ўргатмаганлар!

– Устозингиздан ўргилдим. Мен ўргатяпман! Боз устига тилло беряпман!..

Нодир миршаб Гуппининг гапини бўлди:

– Чорак хумини, борингки, ярим хумини ол денг, оберайлик. Молидан ажраган одам болта-

дан қайтмайдиган ҳукизга айланади. Биласизми, қассобга калла қўйиб қолиши мумкин.

– Ҳой-ҳой, ҳой! – ўз навбатида Гуппи ҳам унинг гапини кесди-да, бармоқларини бир-бирига ишқаб деди. – Мен танга беряпман! Мулла жиринг беряпман! Чорак хум, ярим хум, эмиш! Чорак хум, ярим хумни мен айтмасам ҳам олишларингизни биламан.

Миршабларнинг кўнмаётгани кўриниб турарди. Муҳсин гуппи, ярим тиллани эшитиб дарров кўнишди, деб ўйлаб хато қилганини тушунди. Энди аврашга ўтди.

– Ярим тилло-я! Боз устига, олишнинг осон йўлини ўргатаман. У одам хумларининг бўшлигини бозорга боргунча билмай қолади. – Муҳсин гуппи жиндек тин олиб, нархини қўшди. – Ҳа, борларинг, ана икковингга бир тангадан бераман!

Миршаблардан яна садо чиқмаса-да, бир тангадан дейилгани жиндек таъсир этди.

– Бир хумдан асал, битта муллажиринг – асл тиллодан, эгаси билмай қоладиган йўли! Яна нима керак? Мен ўша одамни хумлари бўш ҳолда бозорга кириб борганини кўрсам бўлди!

– Ким ўзи ўша айтаётган одамингиз? – сўради шошиб Содир миршаб. Шошмаса Нодир миршаб «Бўпти биз рози!» деб юборишга тайёр эди. Ўлжасиз қайтишидан дили хуфтон Нодир миршабни ярим маошига тенг бир танга бутунлай эс-хушини олганди. Боз устига бир хум асал!

Муҳсин гуппи ҳам ошналарнинг яқдиллигига дарз кетганини сизди. Шунинг учун Нодир миршабга пирпираб боқиб, гўёки ўпкаланди:

– Дўстингизни қаранг! Ҳа, бунинг нима аҳамияти бор?

– Хўп деяверайлик, – деди Нодир миршаб. – Туғри-да, нима аҳамияти бор?!

Содир миршаб қувроқ эди. Бунинг устига яна нарх-ни ошириш мумкинлигини тушунди.

– Жуда бор-да! – деди у ўжарлик билан.

Нодир миршаб дўстига боқаркан, унинг тихирлик қилишига ҳайрон бўлди. Гуппи ниҳоятда тажанг эди. Содир миршаб эса уларнинг биттасига ҳам қарамас, гоҳ ерга, гоҳ осмонга тикиларкан, ғўнғиллаб хиргойи қиларди.

Гуппи ана шу вазиятда «Насриддин Афанди!» деб юборганди. «Қани? Қани?», деб сакраб туриб кетган миршаблар атрофга аланглашди.

Жаҳли чиққан Гуппи бармоғини нуқиб ҳижжалади:

– Ўша, мен айтган асалли одам – Насриддин Афанди бўлади!

Бу гапни эшитиб миршаблар аввал бир зум офизларини очиб ағрайишди-да, кейин: «Йўқ, йўқ, йўқ», – деганча худди моховдан қочгандек икки ёққа қочишди. Гуппи бир амаллаб Нодир миршабнинг этагидан ушлаб қолди. Содир миршабни эса такрор-такрор чақиравериб, аранг ёнига қайтиб ўтқазди.

– Тавба! – деди у хуноб бўлиб. – Намунча номини эшитибоқ бу одамлар ўзини томдан ташлаб қочгудек қочади-я? У ҳам ҳаммага ўхшаган одам! Менга қараларинг: икковингга икки тиллодан бераман. Ана, мендан кетса кетсин! Фойдани тагида қоладиган бўлдиларинг!

– Э, Насриддин Афандига тегмаган одам фойда қилади, бой ака! – пўнғиллади Содир миршаб.

– Уч тиллодан бераман, – деди гуппи.

– Уч тиллодан!!! – Нодир миршаб шундай деб ҳуши бошидан учди. У батамом Гуппининг қулига айланганди. Содир миршаб эса баттар шубҳага тушди.

– Менга қаранг, бой ака, шу одамга тегиш на-
мунча зарил бўп қолди? Насриддин Афандини
бутун пошшоликда отлиқ ҳам, пиёда ҳам таниса.
Бир ишкал чиқса, мен бу миршабларни танимай-
ман, деб тониб кетаверасиз!..

– Беш тиллодан! – деди Гуппи унинг оғзига ур-
гандек.

Бу пулни эшитиб иккала миршаб адойи тамом
бўлишди. Айниқса, Нодир миршаб ўрнидан ту-
риб кетиб: «Ланж! Нас босган! Айбингни юв!» де-
ган таъналарни айтиб унга ташландики, «беш
тилло»дан карахт бўлиб турган Содир миршаб ҳам
таслим бўлди. Гуппи эса ғалабани янада мустақ-
камлади.

– Беш тиллодан оларинг-да, ишни бажаринг-
лар! Асалини олиб қуруқ жўнатсаларинг, бас! На-
сриддин Афандини лой қилган миршаблар, деб
шон-шавкатинглар бутун подшоликка кетади.
Бекнинг, шоҳнинг назарига тушасанлар. Сенлар-
ни чақириб, мансаб беради. Ҳаммаси икки хум
асални олиш эвазига-я! Карнайчидан бир пуф-
да! Боз устига осон йўлини ўргатаман.

– Бўпти, ўргатинг йўлини! – деди Содир мир-
шаб.

Гуппи бир оз нафас ростлаб, сўнг у ёқ-бу ёққа
аланглаб олди-да, икки оғайнини бўйнидан уш-
лаб ўзига энгаштирди, Шу алфозда уч-тўрт жум-
ла айтганди, миршаблар бирдан ўзларини орқага
ташлаб қаҳқаҳа уришди. Гуппи яна уларни боя-
гидек энгаштирди. Уч-тўрт оғиз гапидан сўнг
миршаблар яна гавдаларини орқага ташлаб, ос-
монга қараб қаҳқаҳа урдилар.

– Оббо, оббо, бой ака! Устомонликда барчадан
ўтиб кетибсиз-ку! – дерди кулги аралаш Нодир.

– Насриддин Афанди ҳам ип эшолмайди! – деди
Содир миршаб.

Ярасига малҳамдек бу мақтовдан Муҳсин гуппи талтайиб кетди.

– Зўрми? – сўради у ҳам гердайиб.

– Зўр! Қойил!

Муҳсин гуппи жиддийлашиб, миршабларга режани пухта уқтирди.

– Агар асални ўмарганинглари сезмасдан кетаверса – индамайсанлар! Сезиб қолса – биз билмаймиз деб, ҳалиги мен ўргатгандек жавоб берасанлар! Бўптими?

– Бўпти, бой ака! Аммо-лекин қойилман! – деди Нодир миршаб.

Шундан кейин Муҳсин гуппи уларга иккита оғзи бойлоқ оқ халтача берди. Миршаблар уни авайлаб олиб сардобага яшириб чиқишди.

– Қани, боринглари! Иккита кашкулми, хумми топиб келаринг! – деди Гуппи.

Миршаблар югуриб бориб отланишди-да, ҳув узоқда қорайиб кўринаётган Абдукаримнинг янги кўрғони томон шамолдек учишди. Сал ўтмай Муҳсин гуппи ҳам улар кетидан жўнади. Сардобанинг олди кимсасизликдан ҳувиллаб қолди.

Аравасида имиллаб кетаётган Абдукаримни аввал от елдирган миршаблар, сўнгроқ Муҳсин гуппи қувиб ўтди. Яна бир оз йўл юргач эса миршаблар қайтиб ўтишди. Эгарларининг унга кўринмайдиган тарафида иккови иккита нарса қўлтиқлаб олишганди. Абдукарим алланимадир сезиб, аравасини тезлатди.

ИККИ ХУМ АСАЛ

Сардобанинг олди узоқ ҳувиллаб турмади. Сал ўтмай Содир ва Нодир миршаблар бири хум, иккинчиси мис кашкулни эгарга босганча қайтиб келишди. Бир-бирларига ёрдамлашиб,

идишларни артишди, кўз очиб-юмгунча уларни сардобанинг орқа томонидаги буталар ичига яшириб қўйишди. Кайфлари чоғ ҳолда супага ўтириб қўшиқ бошлашди. Бу қўшиқ қатор юриб кўриқдан ўтаётган пайтда айтадиган қўшиқлари эди. Жуда қиёмига етказиб завқ билан айтардилар.

*Салтанатнинг биз суянган тоғларимиз,
Воҳ-ҳаҳ-ҳей! Воҳ-ҳаҳ-ҳей!
Бегимизнинг олмос тешар ўқларимиз,
Воҳ-ҳаҳ-ҳей! Воҳ-ҳаҳ-ҳей!
Олмос кесар тизларимиз,
Воҳ-ҳаҳ-ҳей! Воҳ-ҳаҳ-ҳей!*

Қўшиқнинг охири чўзиқ қийқириқ билан тугарди. Завқли қийқириқдан сўнг завқли кулги ҳам янгради.

– Менга қара! Агар шу ишимиз туфайли ростданам бекнинг назарига тушсак, қайси мансабни сўрасам экан, а? – деди Нодир миршаб оғзи қулоғига етиб.

Содир миршаб шеригининг доимо хаёлини банд қилган орзусини билгани учун дарров жавоб қилди:

– Миршаббошилиқни!

– Берармикин-а? – деди Нодир миршаб орзуманда оҳ тортиб.

– Беради.

Нодир миршаб ҳамон яшириқ кинояни тушунмасди.

– Катта боғли кўрғон кўшиб беради.

– Йўғ-э!

– Менга қара! – деди Содир миршаб. – Бек Насриддин Афандига шаҳардан кўрғон кўрсатиб, шу ерга кўчиб келинг, деганми?

– Ҳа, шундай деб эшитгандим, – деди Нодир миршаб оғзини очиб.

– Энди, Насриддин Афандига қўрғон бермоқчи бўлган бўлса, уни мот ва гел қилган, яъни Насриддиндан зўроқ одамга бермайдими? Қўшиб ҳам берар!

Нодир миршаб яна бир чуқур оҳ тортиб, «сен нима сўрайсан, Содир?» демоқчи эди Лайлак томондан кимнингдир хиргойиси эшитилди:

*Тошқин дарёман дебон,
Савлатингга ишонма, ҳо, ишонма.*

Бу Насриддин Афанди эди. Миршаблар гап билан бўлиб, унинг яқинлашганини сезмай қолгандилар. Улар дарров салла печларини тўғриладилар. Бир оёқларини супадан пастга осилтирганча, ярим чордана қуриб, «суҳбат»га берилишди.

Насриддин Афанди хиргойисини бир дақиқага узиб, «Ассалому алайкум», деди-да, ўтиб кета бошлади.

– Йўл бўлсин, Насриддин Афандим? – деди Нодир миршаб алик олгач.

– Бозорга, салтанат тоғлари, бозорга, – жавоб берди Насриддин заррача қиё боқмай, уларнинг қўшиғига ишора қилиб.

– Бозор тарқаб кетмайдими? Кеч қопсиз? – Содирнинг бу гапидан кейин икки миршаб хавотирланиб ўринларидан туришди. Чунки Насриддин ўтиб кета бошлаганди.

– Яхши молнинг бозори тарқамайди, биродарлар!

Миршаблар ҳаяжонланиб йўл устига чиқишди.

– Нима олиб кетяпсиз?

– Асал, асал.

– Ҳой, тўхтанг, – деди Нодир миршаб ваҳима билан қаттиқ бақириб юбориб. – Ҳужжатингиз борми?

– Ия! Қанақа ҳужжат?

Саволдан Нодир миршаб каловланиб қолганди, Содир миршаб топқирлик қилди:

– Асал ўзингизникилиги ҳақидаги ҳужжат!

Насриддин эшагининг жиловини тортди. Бир оёғини эгар устига олиб ярим чордона қураркан, жилма-йиб миршабларга ўгирилди. Шу қиёфасининг ўзи каттакон савол эди.

– Биз сизни ўғри демоқчимасмиз-у, аммо-лекин миршаббоши ҳамма молни текшириб ўтказгин, деб буйруқ берган. Шунинг учун ё ҳужжат, ё гувоҳ топиб келинг, – деди Нодир миршаб.

Насриддин хахолаб кулди:

– Ўтганнинг ўроғини, кетганнинг машоғини олиб ўтирасизлар, деб эшитгандим. Қаранг, нотўғри экан! Гувоҳ ёки ҳужжат текшириб ўтираркансизлар-да!

Миршаблар Насриддиннинг киноясини тушунмасликка олдилар.

– Биз бировдан бекорга ҳеч нарса олмаймиз. Бировнинг ҳақиға хиёнат қилган одам шариат олдида жавоб беради. Аввал ўнг қўли, сўнгра сўл қўли кесилади. Сизни ҳурмат қиламиз. Шунинг учун ҳар хил маънога бурадиган гапларни гапираверманг.

– Ҳа, сизни ҳурмат қиламиз, – деб илиб кетди Содирнинг гапини Нодир. – Шунинг учун қишлоқ оқсоқолидан бориб битта ҳужжат олиб келасиз!

– Ҳурматларинг учун раҳмат. Лекин худди шу ҳурмат ҳақи, ҳозир йўлдан қўйманглар! Мабодо миршаббоши текшириб қолса, бор эди, йўқотиб қўйибман, дейман.

– Йўқ, бизни ёлғонга шерик қилманг!

Миршабларнинг қатъий жавоби шу бўлди.

Уни деса – буни, буни деса – уни рўкач қилишди. Насриддин Афанди бир сир борлигини тушунди ва қайтиб ҳужжат олиб келишга кўнди. Лекин миршабларни бир синовдан ўтказмоқчи бўлди:

– Хумларимни шу ерда қолдираверайми ё олиб кетайми?

– Ия, ҳа нима қиласиз эшак жониворни қийнаб? Ташлаб кетаверинг! – деди дарров Нодир миршаб, асалнинг олиб кетилиши мумкинлигидан хавфсираб.

– Туради шу ерда. Мен умуман асални хуш кўрмайман! – жўр бўлди Содир миршаб, сўнг шеригидан сўради. – Сен-чи?

– Бе-е! – деди Нодир миршаб. – Мен асални жиндек ҳидлаб қўйсам, шу йўтал тутади, шу йўтал тутади! Ҳеч ўзимни тўхтата олмайман! Ташлаб кетаверинг! Қандоқ қўйиб кетсангиз, шундоқ туради.

– Мана, супанинг ёнбошига қўйинг. Салқинда тура туради, – деди Содир миршаб.

– Қани, ёрдамлашиб юборинглар, бўлмаса! – илтимос қилди Насриддин эшакдан тушиб.

Бировнинг ишига саратонда қўл урмайдиган миршаблар бу илтимосга югургилаб келишди. Тиззадан сал баландроқ келадиган хумларни уч кишилашиб супанинг ёнбошига олиб қўйишди.

Насриддин худди ҳеч нарса бўлмагандек, хиргойи қилганча Лайлакка қайтди. У узоқлашиб, нуқтадан сал каттароқ ҳолда кўрингунга қадар: «Сабр қил, сал нарироқ кетсин, ўгирилиб кўриб қолади», деган гаплар билан миршаблар бирини бири босиб туришди. Кейин бирданига шошиб ишга киришишди. Бояги, сардоба орқасига яшириб қўйган хум ва кашкулни келтириб, Афанди-

нинг хумларини уларга ағдариб, асал яхшилаб оқиб тушгунча ушлаб туришди. Шундай қилиб, ўзлари олиб келган идишларини тўлдиришди-да, уларни яна чакалакзор ичига яширишди.

Афанди хумларининг ҳар биттасига эса ҳалиги Гуппидан олган оқ халталарни қоқиб бўшатишди. Сўнг дарров-дарров оғзини боғлаб, жой-жойига, супанинг ёнига қўйиб қўйишди.

НАСРИДДИННИНГ ҚУРОЛИ

Насриддин Афандининг миршабларга тирғалганда Абдукаримга ўхшаб куйиб-ёнмагани тушунарли бўлса керак. Насриддиннинг тирикчилик ташвишлари бу асалга, ундан келадиган даромадга боғлиқ эмасди. У деҳқондан бойроқ эди. Боғида меҳнат қилиш учунгина куймаланарди. Меҳнати маҳсулидан ўчоқ-қозони озод эди. Рўзғор ташвишидан эркинлиги, Гуппига ўхшаб бойлик орттириш истагига қул эмаслиги дунёдаги кўп можароларга томоша сифатида қарашга имкон берарди. У ҳатто Лайлакка ғимирлаб бориб келишдан ҳам завқ оларди. Балойи азим – бойликка қулик кўп одамларнинг инсон сифатида рўшнолик кўрмай ўтиб кетишига сабаб бўлишини биларди.

Насриддинга ўхшаб ана шу икки кишанидан озод бошқа кишилар ҳам бор эди. Бироқ Насриддин Афанди улардан фарқли ўлароқ фақат томошабин бўлиб турмасди. У томошаларга аралашарди. Керак бўлганда воқеаларни ўз истаги бўйича ҳақиқат томонга, камбағал, бева-бечоралар фойдасига баҳоли қудрат бурарди. Қуроли – сўзамоллиги эди.

Ҳозиржавоблик, аския, сўзга усталик каби хислатларни баъзилар сирли ва ноёб, баъзилар эса бачкана ва бир тийинга арзимас нарса деб баҳо-

лаб келганлар. Улар минг йиллардан буён одамлар кўзига сирли, кўпчилик учун мутлақо тушунарсиз нарса бўлиб қолади. Модомики, тушунарсиз, сирли экан, кўпчилик томонидан у менсимай ҳам келинади. Дарҳақиқат, ҳозиржавоб қизиқчи, оддий гапда ҳам куддира оладиган одамнинг сеҳрини, меҳригиёсини фақат уни эшитганина, кўргангина билади. Билмаган, кўрмаганга у жуда жўн, оддий, ҳамма ҳам эплайдиган иш бўлиб туюлади. Натижада қизиқчи ва сўзамол деб донг чиқарган киши билан бел боғлашгиси келаверади.

Айтайлик, полвон деб донг таратган одамнинг полвонлиги гавдасида, муштида яққол кўзга ташланади. Куч синашмоқни ният қилган полвоннинг елкаси ва гардани, муштларига бир қарайди-ю, ўзининг келбатини солиштиради. Чоғи келмаса, дарров писиб, шаштидан қайтади. Аммо сўзамолликни қандай солиштирасан? Зукколикда мақталган одамнинг хусусиятлари полвоннинг муштларига ўхшаб яхлит-яхлит кўз олдинга келмаса?!

Ана шунинг учун ҳам аскиябозлар ўртасида «жанг»лар тез-тез қайтарилиб туради. Бундай «жанг»ларга бутунлай ноқобил одам ҳам тушиши мумкин. Унинг ноқобиллиги на бошқаларга, на, айниқса, ўзига кўринмаслиги ҳам мумкин.

Насриддин Афандининг машҳур бўлиб кетишига ана шу зукколик жангларининг ўзига хослиги, зукколик «муштлари»нинг кўзга кўринмаслиги ҳам сабаб бўлган. Не-не машҳур муллалар, бойлар, беклар, ҳаттоки подшоҳлар ҳам Насриддин билан куч синашганлар.

Кўриниши оддий, қўй кўз, соқоли тўқ жигарранг, ўртадан хийла баланд, қотма бу йигитга зукколик шоҳсупасини ҳеч-ҳеч бергилари келмаган.

Қанчалик ўқимишли, бой, қанчалик салтанатли бўлмасинлар, улар юқорида айтганимиз – икки балойи азимдан бирининг қули бўлганлар. Қулнинг эса ақли ҳам кишанда туради. Бойликка ҳирс қўйишдан, рўзғор ташвишидан озод Насриддин Афандиникидек эркин фикр ва хаёл билан баҳслашишга йўл бўлсин?! Натижада, ўша гўддайдганлар чилпарчин аҳволда мағлуб бўладилар. Мағлуб бўлган сари ғазаблари ортиб борарди.

Мағлубнинг шуҳрати эса у енгилган заҳоти ғолибга кўчади. Ана шундай қилиб, Насриддиннинг шуҳрати мамлакатга тарқалиб, ҳатто ундан ҳам ҳатлаб кетганди. Муҳсин гуппи ана шундай тушунмаган галварсларнинг энг кичикларидан бири эди.

Насриддин Афанди жонини сақлаш учун ўзини-ўзи буюк салтанатнинг энг чекка жойига, яъни Аайлакка сургун қилгач, бир нарсани сездди. Уни ҳамма жойда билишаркан, севишаркан. Тўғри, ҳайиқадиғанлар, ҳасад қиладиганлар ҳам бор, аммо эт-суяк бўлишга тайёрлар жуда кўп экан. Ҳамма жойда ўзини мусофир билмасдан яшаши мумкин экан. Буларни ўйлаганда Насриддин қалбида буюк мағрурлик сезарди. Унинг мағрурлиги нописандликдан йироқ, бутун ер юзи ватани эканлигини туйиш эди, холос.

КУТИЛМАГАН...

Нодир миршаб билан Содир миршаб асални гумдон қилиб, пинакка кетишни мўлжаллашмоқда эди. Чунки эшаги минг йўртмасин, Насриддиннинг қайтиб келишига камида бир-бир ярим соат вақт керак.

Гуппининг «беш тилла», «назарга тушасанлар, шуҳратинг ошади», деган гаплари таъсирида ав-

вал миршабларнинг руҳлари кўтарилди, кетмакет қўшиқ айтиб, бир оз аскиябозлик ҳам қилдилар. Кейин эса аллақайдандир ўрмалаб келган хижиллик юракларига аста кириб, икковлари ҳам хомушланиб қолишди.

Илгари оладиган ярим қоп дон, мева-чеванинг сархили ёки битта-яримта қўйлари деҳқону саҳройи чўпонга ўғри чумчуқнинг чўқиб қочишидек бир гап эканини яхши билишарди. Бутунги қилган ишлари эса бошқача эди. Авваламбор бутунлай ўлжасиз қолишдан хавфсираб Абдукаримни ранжитдилар. Ҳай, Абдукарим – бир қишлоқи деҳқон. Арз-додини кимга айтади-ю, ким унга қулоқ тутади? Лекин Насриддин Афанди масаласи, ҳозир ўйлаб кўришса, чатоқроқ. Насриддин Афанди арз-додини ҳеч кимга етказолмайдиган деҳқон ёки чўпон эмас. Уни оддий фуқародан тортиб беку амалдоргача – ҳамма билади.

Хижилликнинг илдизи шунда эди. Бу хижиллик икки миршабни ўтга солган бўлса-да, Нодир билан Содир мард кишилар эди. Сўз бердиларми, бас, ўша ишни дўндиришлари керак.

Яна бир томони, Муҳсин гушпининг бойлиги, қозикалон билан таниш-билишлиги, унадиган беш тилла уларга тасалли берарди. Боз устига найрангнинг силлиқ чиқишига, Насриддиннинг ҳеч нарса сезмай қолишига ишонч уларнинг батамом таҳликага берилиб «оҳ-воҳ» қилишларига йўл бермасди.

«Бўлар иш бўлди – бўёғи синди», деган фикр икковининг миясига деярли бир пайтда урилди. Шунинг учун Содир миршаб «бирпас пинакка кетиб, қулоқ босди қиламан», деганда Нодир миршаб, «мен ҳам» деди. Уйқу лашкарини турли ёқимсиз хаёлларга қарши ҳужумга қўйиб, миршаблар супага чўзилганча кўзларини юмишди. Мудроқ

энди ёмон хаёлларни қувиб, танлари оромга фарқ бўлганида кимдир қаттиқ овозда: «Ассалому алайкум!» деди. Миршаблар «А?» «Ким?!» «Қани?!» деганча чўчиб, ирғиб туришди.

Салом берган Абдукарим эди.

– Ердан чиқдингизми, осмондан тушдингизми? – деди сал ўзига келган Содир миршаб.

– Ҳа, нега келдингиз? Дарров сотиб келдингизми? – Нодир миршаб ҳам бу саволларни чўчиганини хаспўшлаш учун берди.

– Бозорга бормадим! – деди Абдукарим тажанглик билан. – Ўттизта ҳандалакка овораи сарсон бўлиб юраманми?

– Хўш, бу ёққа нега келдингиз? – Содир миршаб айбларини дўқ билан йўқотмоқчи эди.

Абдукарим ҳам тўлиб турган экан, бирдан бақира кетди:

– Ҳандалакни олдиларинг! Энди уйга бостириб кириб талашга ўтдиларингми? Қани хум билан кашкулим? Яна ичидаги тариқни шундай ҳовлига ағдариб кетибсизлар!

Бу гапларни миршаблар ростдан ҳам кутишмаганди. Чунки Муҳсин гуппи келишув бўйича улардан кейин Абдукаримникига кириб, идишларининг пулини ташлаб ўтиши лозим эди.

– Муҳсинбой ҳақини бермадими? Ташлаб ўтаман девди-ку! – дейишди бирин-кетин.

– Қайси Муҳсинбой? Қанақа ҳақ бериш керак эди? – ҳайрон бўлганча оғзини очиб қолди Абдукарим.

– Муҳсин-чи. Муҳсинбой-чи, – дейишди миршаблар Гуппининг қиёфасини қўл ҳаракатлари билан ифодалаб.

– Э, у Гуппидан бир чақа ҳам чиқмайди, – деди бу гал Абдукарим беҳафсала қўл силтаб. – Беринглар идишларимни!

Содир билан Нодир танг аҳволда бир-бирларига қараб олишди. Дарҳақиқат, айти пайтда бир томондан Насриддин Афанди келиб қолиши ҳам мумкин. Иккинчи томонда эса роса қайралган Абдукарим турибди.

Уларнинг Гуппидан тоза жаҳллари чиқди.

Аслида Муҳсин гуппи ўз назарида бир ўқ билан икки қуённи отмоқчи, яъни миршаблар қўли билан ўзига тобе бўлишни истамаган Абдукаримни яна бир эзмоқчи эди.

Нима қилганда ҳам миршаблар томонидан Абдукаримга нисбатан ҳозир яхши муомала даркор эди.

– Менга қаранг, – деди Содир ишшайиб. – Гуппи деб кимни айтдингиз?

– Кимни бўлардим. Муҳсинбойни-да!

– Ростдан Гуппи экан! Тўнка экан! Эшшак экан! – деди Нодир миршаб жиғибийрони чиқиб. – Кўрсам бир боппайин падар лаънатини!

– Менга қаранг, – деди Содир миршаб мулойимгина ёлгон сўзлаб. – Сиздан кейин бой иккита малайи билан келди. Бизга Абдукаримдан иккита идиш олиб келинглар, шу сардобадан сув олиб уйга юбораман, деди. Биз хизмат ҳақимизни олиб сиздан идиш келтирдик. Ўзи эса идишларингизнинг ақчасини ташлаб ўтмоқчи эди. Балки хотирасидан кўтарилгандир. Балки қайтишда берар?

– Ҳеч қанақа хотира-потирасидан кўтарилмаган! Гуппи билан орамиз чатоқ. – Абдукарим жуда эзилиб гапирарди. – Ўзларингдан кейин мени индамай қувиб ўтди. Хаҳ, ўшанда билганимда-я! Хуллас, ёки идишларимни ёки ҳақини беринглар! Гуппи бермайди, тонади.

– Беради, тонмайди! – деди куюниб Содир миршаб. – Бугун бермаса эрта берар, эрта бермаса индин берар. Шундай қиламан, деб ўз тили би-

лан айтувди-ку, кофирмасдир сўзидан қайтадиган?!

– Боринг энди, кетинг бу ердан! – деди Нодир миршаб шеригининг гапи тугаши билан.

– Сен жим тур! Мен ўзим гаплашаман! – Содир шундай деб Нодирни жеркиди-да, мулойим қиёфада Абдукаримга ўгирилди. – Жон биродар! Агар пулим бўлганда, ҳозир берворардим. Лекин ёнимда бир мириям йўқ, ёлғон айтсам, тил тортмай ўлай! – деди.

Қўпол гап эшитганидан ҳайрон бўлиб оғзини очиб турган Нодир миршаб шеригига аччиғланиб сўз қотди:

– Ҳой, нас! Сен нега бу қўсқига ялинасан! Шарт оёқ-қўлини боғлаб ташлайлик! Икки соат бужмайиб ётсин, кейин билади миршабларга дўқ қилишни!

– Сен жим тур! Келиб қолди! – деб бақирди Содир миршаб ва секин Лайлак томон ишора қилди.

Сал ҳушёрроқ бўлган Содир миршаб Лайлак томондан яқинлашаётган қора нуқтани алақачон сезганди.

– Кеп қолди, деганингиз нимаси? – сўради Абдукарим ҳайрон бўлиб.

– Сизгамас, укажон, менга! – деди Нодир миршаб бирдан пис этган пуфакдек бўшашиб. – Мени кечиринг, қизишиб кетдим. Боринг, укажон, идишларингизнинг бадалини биз олиб берамиз! Олиб бермасак, боламизнинг юзини кўрмайлик!

Миршаблар чорасизликдан Абдукаримни икки қўлтиғидан олишди. Ялиниб-ёлвориб секингина судраб сардобадан четга торта бошладилар.

– Бу қанақа бедодлик! Мен қозига арз қиламан! – дея чийиллади Абдукарим.

– Арз қилинг! Биз ўзимиз сиз тарафдан гувоҳ бўламиз! – дерди Нодир миршаб.

– Ҳақингизни олиб бермасак, бола-чақамизнинг юзини кўрмайлик! – дерди Содир миршаб бир гапни такрорлаб.

Шу аҳволда миршаблар Абдукаримни эшаги билан бирга етаклаб, элик қадамча нарига олиб бориб қўйишди.

– Икки миршаб гувоҳ бўлса ҳақингизни ҳеч ким еёлмайди! Фақат ҳозир кетинг! – Нодир миршаб бу гапни хайр-маъзур ўрнида айтди.

Абдукарим ҳайрон эди. Миршабларнинг ялинишлари, қасам ичишлари астойдил-ку! «Бир гап бор-ов бу ерда, – деб ўйлади у. – Содир миршабнинг кеп қолди, дегани нима экан, а?..»

Абдукарим ўйланганича нари кетди-да, миршабларнинг унга эмас, қайтанга тескари томонга олазарак бўлаётганидан фойдаланиб, эшагини чап тарафдаги чакалакзорга ҳайдади. Ўзи эса орқага қарай-қарай билинар-билинемас дўнгликкача борди, чўнқайиб ўнг тарафга эмаклади. Гоҳ эмаклаб, гоҳ энгашганча яшириниб, то сардобанинг олдида ўсган чинорлар ўзи билан миршаблар ўртасида қолгунча юрди. Сўнг, уларни қора қилиб аста сардобага яқинлашди.

ЧИНОР КОВАГИ

Абдукарим мўлжаллаган дарахтларнинг энг чеккадагиси бўлиб, унинг танасида саккиз рақамга ўхшайдиган ғоваги бор эди. Фақат бу «8» бир ёққа сал қийшайтирилган ва тепасидан бир оз эзилганга ўхшарди. Ана шу икки бўлманинг ҳар бирига кирган одам тик туриб, яна оёқ-қўлини ёзиши ҳам мумкин эди. Биридан бирига ўтиш мумкин бўлган бу бўлмаларнинг ташқарига қараган тешиклари ҳам бор эди. Пастдагисининг те-

шиги сардобага тескари, каттароқ ва шундайгина оғзида ўсадиган бута билан тўсилганди.

Юқоридаги тешик эса ҳандалакдек келар ва бир оз қийшайиб, сардоба тарафга қараганди.

Шуни айтиш керакки, чинорда ғовак борлигини кўпчилик билмасди. Бундан уч йиллар муқаддам қайдандир келиб қолган ҳиндисифат гадой бу ғовакни маскан қилганди. Кейин у гадой қандай келган бўлса, шундай изсиз-нишонсиз йўқолганди.

Абдукарим юз эҳтиётини қилиб чинорга яқинлашди-да, пастдаги ғовакка, ундан эса тирмашиб, сиқилиб, юқоридагисига ўтиб олди. Шунда ўттизқирқ қадамларча наридаги миршаблар унга бемалол кўринадиган, гаплари эшитиладиган бўлди.

Нодир билан Содир Абдукаримни, айниқса, Муҳсин гуппини сўка-сўка эғни-бошларини қоқиб, салла-печларини тузатардилар. Насриддин Афанди хиргойи қилганча уларга яқинлашар эди.

– Асалидан мосуво бўлганидан беҳабар мулланинг ашула айтишини қара! – деди Нодир миршаб, икки оғайни кулишди. Одатда, бу тоифадаги одамлар кайфи чоғликни дарров тиклашга, хушчақчақликка мойил бўлишади.

– Ҳой, маҳкам бўлгин-а! – деди Нодир миршаб раҳбарликни қўлига олиб. – Туя кўрдингми?

– Йўқ, – деди Содир миршаб.

– Ўрага сичқон тушди.

– Гулдир-гуп!

Иккови яна қиқирлаб кулишди. Кейин супада ёнма-ён ўтиришиб, мўмин-қобил қиёфага киришди.

*Тошқин дарё, зўрман дебон кеккайма,
ҳо кеккайма!*

Саратонда томчи сув ҳам бўлади орзу...

Насриддин Афанди эшакдан тушгандагина хиргойисини тўхтатди-да, беғубор киноя билан гап қотди:

– Яхши ўтирибсизларми, салтанат устунлари?

– Салтанат устунлари яхши ўтирибди, – деди Содир миршаб Афандининг киноясидан афтини сал буриштириб. – Ўзингиз омон-эсон бориб келдингизми?

– Шукур, бориб хужжатни олиб келдим. Мана!

Насриддин қўйнидан кичкина қоғоз парчасини олиб узатди. Қоғозни олган Нодир миршаб, у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрди, сўнг Содир миршабга узатди. Содир миршаб ҳам қоғознинг у ёқ-бу ёғини қараб, Насриддинга қайтарди:

– Муҳри жойида, имзоси бор, яхши! Ана, асалингиз турган ерида турибди. – Сўнг Нодир миршабга юзланиб, ўрнидан кўзгалди. – Ортишворайлик-а? Афандим анча овора бўлдилар, – деди.

– Албатта, – деди Нодир миршаб ҳам дик этиб ўрнидан туриб.

Шундан кейин икки ошна: «Сиз қўяверинг, Афандим, хуржунингизга ўзимиз солиб берамиз!» деган гапни бири олиб, бири қўйиб, хумларни хуржунларга солишди. Айёрлик билан шундай кўтаришдики, кўрган одам хумлар ҳали ҳам тўла ва оғир деб ўйларди.

Насриддин Афанди: «Яшанглар! Раҳмат сизларга!» деганча жилмайиб кузатиб турди.

– Ана! – деди Содир миршаб қўлини қўлига уриб чангини қоққандек.

– Ана! – деди Нодир миршаб худди ўшандек кафтини кафтига уриб. – Эшакка мининг-да, жўнайверинг!

– Шундайми? Жўнайверайми? – Насриддин Афанди шундай деб хум солинган хуржуннинг бир томонини кўтариб кўрди.

– Ия! – деди у ҳайрон жилмайганча. – Ҳа, бу энгил бўлиб қолибди-ку!

– Нега энгил бўлиб қоларкан? – деди Нодир миршаб ясама ҳайронлик билан.

– Қизиқмисиз, ўзидан ўзи энгил бўлиб қолаверарканми? – деди Содир миршаб ҳам ундан қолишмай.

Сўнгра миршаблар ўша хуржундаги хумни икковлашиб кўтаришди.

– Зилдек оғир-ку, икковлон базўр кўтариб турибмиз, – дейишди улар хумни қўймай.

Насриддин завқланиб кулди.

– Э-э, қўйинглар, қўйинглар! Яна узилиб қолманглар! – деди.

– Ҳа, нега энгил бўлиб қопти дейсиз? – сўрашди икки ошна ҳамон ҳайрон қиёфада.

Насриддин уларнинг гапига эътибор бермай нариги хумнинг боғлоғини шошилмай ечди-да, қопқоқ қилинган латтани кўтарди. Хумнинг ичидан бир гала пашша ғувиллаб учиб чиқиб ҳар томон тарқаб кетди. Насриддин қўли билан елпина-елпина хумнинг ичига мўралади:

– Бўш-ку!

Бу хитобдан кейин миршаблар хумли хуржунни қўйиб юборишди. Насриддин эшакнинг бериги томонига ўтди-да, иккинчи хумни ҳам очди. Яна бир гала пашша қутулганига шукур қилгандек ғувиллаб, ташқарига отилди. Уч-тўрттаси хумнинг четига, Насриддиннинг эгнига ҳам ўтирди. У яна елпина-елпина, хумнинг ичига мўралади. Шу қўйи икки киприк қоққунчалик турди-да, завқ билан қийқириққа ўхшатиб кулиб, миршабларга ўтирилди ва шундай деди:

– Насиб этса келар Шому Ироқдин,
Этмаса гар, кетар қошу қабоқдин!

Хафа бўлиш ўрнига Насриддиннинг кулгани, шеър айтгани миршабларни жуда қўрқитиб юборди.

– Нега бизга қарайсиз? Ҳа, нега бизга қарайсиз? – дейишди ранглари учганча.

– Асал осмонга учиб кетибди-да?!

– Биз қаердан билайлик! Қўлимизни учиниям теккизмадик! – деди Нодир миршаб.

– Кўз қирини ҳам ташламадик! Э, Худо, қуруқ туҳматга қолмасам яхшийди! – деди Содир миршаб надомат билан.

Насриддин энди аччиқроқ жилмайиб, гоҳ уни-сига, гоҳ бунисига қаради:

– Қўлларингдан бу иш келмайди! – деди у ўйчан қиёфада.

– Ие, нега одамга бундай қарайсиз? – деди Нодир миршаб.

– Ўзи бормиди асалингиз? Ёки бизни мазах қилмоқчи бўлдингизми? – сўради Содир миршаб даяллашиб.

Насриддин жавоб бермади. Кинояли, синчков жилмайганча салласини сал суриб, бош қашиганча супага бориб ўтирди. Бир нуқтага тикилганча зўр бериб нималарнидир хотирлай бошлади. Миршаблар диққат қилганларида унинг асалга ачинмаётганини, бошқа нарсани ўйлаётганини сездилар. У: «Қўлларингдан бу иш келмайди!» деган гапдан бениҳоя шодланганликларидан ўзларини йўқотиб қўйишди. Бир-бирига им қоқишиб, ҳамдард Насриддиннинг ёнига чуқишди.

– Тавба, сизларнинг қўлларингдан бунақа иш келмайди, – деди Насриддин такрорлаб. – Асал қаёққа кетдийкин?

– Тавба, – деди Нодир миршаб ҳам қўлини пахса қилганча. – Ҳа, бу оғзи боғлиқ бўлса! Қўл теккизилмаган бўлса! Қаёққа кетади асал, а?

Содир миршаб бирдан пешонасига уриб бақирди:

– Топдим! Асални ким гумдон қилганини топдим!

Насриддин индамай қараб тураверди. Нодир миршаб: «Ким? Ким?» деб сўради.

– Ҳалиги боғлоғини ечганда ичидан ғувиллаб учиб чиққан пашшалар! Ўшалар еган асални!

– Йўғ-е! – Насриддиннинг юзига табассум до-риди.

– Тўғри! – деди Нодир миршаб. – Ақлингга балли!

– Бе-е, қўйсанглар-чи! – деди Насриддин сод-далиқ билан. – Шу уч-тўртта пашша икки хум асални ея оларканми?

– Йўқ, Насриддин ака! – деди Нодир дўстининг бу фикрига ёпишиб олиб. – Пашшалар уч-тўртта-мас, қирқ битта эди.

– Ҳо, ҳо, ҳо! Қирқ битталигини қаёқдан била қолдингиз?

Нодир миршаб каловланди:

– Мен, а... мен... ўзи ёшликдан зеҳним ўткир!

– Ҳа, – Содир шеригига ёрдамга ошиқди. – Бунинг ота-бобоси чўпон ўтган. Отардаги қўйни санайвериб ўрганиб кетган-да!

– Тўғри, – деди Нодир. – Олдимдан қанча пашша ўтганини ҳам шундоқ қараб айтиб беравераман.

– Ў! Зўр экансиз!

– Насриддин салласини боягидан бошқа томонга суриб, бош қашиб, ўйга чўмди.

«Зўр экансиз, зўр экансиз»ни ғўлдираб такрорлаб ўтирди. Бу орада миршаблар севиниб имо-ишоралар қилишарди.

Насриддин туйқусдан тиззасига «шап» этиб уриб «хўп!» деди. Миршаблар сапчиб тушишди.

– Демак, асалимни пашша еган, шундайми?

– Шундай, шундай! – деди Содир миршаб.

– Қирқ битта пашша! – таъкидлади Нодир миршаб.

– Хўп! – деди яна Насриддин Афанди. – Мен ишондим. Энди-чи, салтанатнинг суянган тоғлари, менга ўша қирқ битта пашшадан қасос олишга ёрдам берасизлар! Ярайдими?

– Ярайди! Яраганда қандок, – деди Содир миршаб.

– Қирқ битта тугул мингта бўлмайдими? – Нодир миршаб шап этиб супага қўнган пашшани урди. – Мана, биттасини тинчитдим... Уҳ! Ҳа, падарингга лаънат қочиб кетди!

– Йў-ўқ, – Насриддин бош чайқади. – Менга бунақаси кетмайди.

Миршаблар, хўп нима қилайлик, дегандек ҳайрон қарашди.

– Ҳозир қозининг олдига борамиз, хўп денглар, мен асалимни еб кетган пашшаларни жазолашга ваколатнома сўрайман, хўп денглар! Сизлар гувоҳ бўласизлар.

Бу гапни эшитган миршаблар хахолашдан ўзларини тўхтатолмай қолдилар. Бир-бирларининг кулишига, айниқса, Насриддиннинг соддалик билан жилмайиб туришига кўзлари тушган сайин кулгилари авжланиб, ўзларини тўхтатолмай қолдилар. Бора-бора нафаслари ичларига тушиб кетди. Букчайганча чийиллаб Насриддинга бармоқ нуққанча, «пашш... пашша... ўлдириш... ваколат», деб гапирмоқчи бўлардилар-у, кулгининг зўридан сўзломасдилар. Жилмайганча қараб турган Насриддин Афанди ҳам уларга қўшилиб кетиб аввал хахолади, сўнг у ҳам букчайганча овоз чиқармай, миршабларга бармоқ нуққанча «пашша, ваколат» деб, қолганини гапиролмай куларди.

Ниҳоят, учови ўкириб-бўкириб базўр ўзларини тўхтатиб қолишди.

– Оббо, Насриддин Афандим-эй! Ҳа, пашша ўлдиришга ҳам ваколатми? – дейишарди миршаблар, кўз ёшларини арта-арта. – Мана, атрофингизда учиб юрибди. Ўлдираверинг! Кучимиз етганча биз ҳам ёрдамлашамиз, қиладиган ишимиз йўқ.

Шундай деб миршаблар супани айланганча пашша ўлдиришга тушиб кетишди.

– Ҳой, бунақаси кетмайди дедим-ку! – дея тўхтатди уларни Насриддин.

– Ҳа, нима қил дейсиз?

– Қозига борамиз! Гувоҳ бўласизлар, тамом-вассалом!

– Бе-е, қўйсангиз-чи! – деди Содир миршаб.

– Мен сизни ҳазиллашяпсиз деб ўйлабман, – деди Нодир миршаб.

– Ҳазиллашаётганим йўқ! – Насриддин гўё дўстларига ҳасрат қилаётган одамдек, миршабларни ёнига ўтиришга даъват қилиб, аста гап бошлади. – Мен-ку пашша важига ишондим. Аммо... Бундан етмиш-саксон йиллар илгари эликбоши Болтавой тўлак деган, салтанатнинг ҳамма душманлари зириллайдиган бир одам ўтган.

– Ҳўш, нима қипти? – сўради Нодир миршаб энсаси қотиб.

– Болтабой эликбоши шаҳаншоҳимизнинг боллари – Отсиз ҳазратлари даврида ясовулбоши бўлган, ҳозирги қутлуғ шоҳимиз – Муҳаммад ҳазратларининг ҳам кўп ҳурматларига лойиқ эди.

– Ҳа, нима бўпти? – яна сўради Нодир миршаб.

– Мен шу Болтавой эликбошининг набирасига уйланганман. Агар хотинимга борибми, мир-

шабларнинг тумшуғи остида турган асални пашшалар еб кетибди деб, қуруқ гапни айтсам, ўла қолса ишонмайди. Қози-пози, бек-мек қилиб ўтирмай, тўппа-тўғри Урганчга хабар қилади. Кумушкентда ҳақиқат йўқ, аллақандай пулдорлар миршабларни ишга солиб, одамларни талайпти, дейди. Ана ундан кейин кўрасиз томошани!

Нодир миршаб бўшашиб кетди. Насриддин насихат оҳангида давом этди:

– Шунинг учун гап чувалмасин-да, бориб ваколатни олайлик. Мен ҳам уни хотинга кўрсатиб тинчийман, сизлар ҳам ғалвага қолмайсизлар. Ярайдими?

Миршаблар кўзлари ола-кула бўлиб, дарров қозига боришга кўнишди. Содир миршаб шеригига астагина ғўнғиллаб қўйди: «Айтувдим-а, Насриддин Афандига тегмаган одам фойда қилади, деб!»

Насриддин эшагига минди, миршаблар отига. Ўлжалар қолаётгани учун бир-икки орқаларига қараб қўйдилар-у, ноилож Насриддиннинг кетидан йўлга тушдилар.

Улар олислаб кетгач Абдукарим ковақдан чиқди. Супага келиб ўтирди-да, ерга қараганча ўйга толди. Ҳар замонда: «Оббо, ярамаслар-ей!» деб қўярди. Кейин бир қарорга келгандек ўрнидан турди. «Нима бўлса бўлди!» деб рўзғор ташвишларига қўл силтади. Эшагига ўтириб, Насриддин Афанди ва миршабларни қора қилганча шаҳарга йўл олди.

ҚОЗИКАЛОНГА БЎХЧА

Ҳам тижорат, ҳам саёҳат ибораси Муҳсин гуппининг бугунги шаҳарга тушишига тўғри келмасди. Уники бугун фақат томоша-ю қози калоннинг суҳбатини олиш эди. Муҳсин гуппи шаҳарнинг

катта қозиси билан танишлигини жуда қадрлар, шароит мақтанишни тақозо этган жойда: «Кеча қозикалонникида зиёфатда бўлиб эдим...», «Эрта қозикалондан маслаҳат олай-чи...» сингари жумлаларни икки гапнинг бирида такрорлаб турарди. Қозикалон ҳам энг камида бир бўхча кўтариб келадиган бу қишлоқи бойни ҳеч қачон кўкрагидан итармасди.

Қозихона бозор чеккасидаги қатор олти тимнинг учинчисига тиркашиб тушган бир қаватли иморатни эгаллаганди.

Олти тимдан кейин дон бозори, у нон бозорнинг чорагидан сал ортиқроқ қисмини эгаллар ва бу чорак қисмнинг ўзи ҳам майдоннинг бурчагида эди. Ўрта эса косиб, ҳунарманд, тикувчи ва ҳар хил майда-чуйда сотувчи ёймачиларники эди. Қовун-тарвузнинг сал чеккароқдалигини айтмаса мева-чева ҳам шу яланғоч майдонга ўхшовчи ўрта бозорда сотиларди. Ўрта бозордан кейин яна бир – харсанг ётқизилган, эни эллик, бўйи юз қадамча келадиган, ёймачилардан холи томоша майдончаси бўларди. Унда одамлар сайр қилар, дорбозлар, сайёҳ, машшоқ ва масхарабозлар шу ерда ҳунар кўрсатиб тирикчилик қилардилар. Томоша майдончасидан кейин, қиссамизнинг чапаниларга бағишланган бобида эслатилган пулдор ва узоқдан келган савдогарлар учун мўлжалланган пешайвонли карвонсарой баланд қилиб қурилганди.

Бугунги бозор жуда қизғин ва қандайдир енгил, қувноқ эди. Паттачилар деҳқону косибга унчалик зуғум қилишмас, онда-сонда бир кўринаётган мисранг соқоли миршабнинг башарасида ҳам ялтоқланиш ифодаси бор эди. Боиси бугун бекнинг қадам ранжида қилиш эҳтимоли бор эди. Бундан фақат бозорбоши, паттачи, миршаб, кар-

вонсаройнинг эгаси-ю, унинг малайлари хабардор эдилар. Қозикалон ҳам, турган гап, шу хабардорлар тоифасига кирарди.

Муҳсин гуппи эса авом халқ қаторида бу гапдан беҳабарлардан бири эди. У вағир-вуғир ичра, қўлини орқасига қилиб битта-битта тасбеҳ ўгириб кетаркан, йўлида учраган деярли ҳар бир молнинг нарҳини суриштирар, бу кетишида ҳалибери қозихонага етиши гумондек кўринарди. Сирасини айтганда, Гуппи шошмасди ҳам. Бугун у Насриддин Афандини гўл қилгани учун ўзини бахтиёр сезарди. Айниқса, бир бурда нон учун ўлиб-тирилаётган бозордаги камбағал бечораларни, кўр, чўлоқ, маймоқ ҳамда гўдак-тиланчиларнинг узатилган қўлларини кўраркан, Худо ярлақанган банда эканлигига шукур қилиб ҳамдлар айтарди.

Гуппи бир жойда тўхтаб осмонга қаради-да, офтобнинг туришидан вақтни белгилади. Миршаблар билан учрашувни у қозихонага тайинлаган, бунга ҳали кам деганда икки соатча бор эди. Ўша ерда миршабларнинг бай қилинган тилласини бермоқчи, Насриддиннинг гўл бўлганига қозини ҳам гувоҳ қилмоқчи эди. Қози орқали гап шаҳарнинг казо-казолари доирасига ёйилишини, улардан «қани лайлаклик донишманд Муҳсин бой билан биз ҳам танишайлик», деган илтимослар чиқишини мўлжаллаган эди.

Қозикалон билан бўлажак учрашувни эсларкан, ўн-ўн бешта қатор ёйилган қандолатчига кўзи тушди. Сандиғи озодароқ, ранги заъфарон диккаккина қандолатчини узоқдан танлаб унга яқинлашди. Қандолатчи икки букилиб, дастрўмолидаги чақаларни санарди. Унинг ўзига ўхшаган жиккак, ўн ёшлардаги ўғли ликобчадаги озгина ҳолвани узатганча бийрон сайраб кетди:

– Келинг, амакижон, ҳолвадан бир еб кўринг! Мазасини бир кўринг!

Муҳсинбой озгина тотиниб, мазасини синагунча ҳам бола тинмади. Муҳсинбойга ҳолва ёқди. Ўхшовсиз овоз чиқариб, қўш белбоғларидан бирини – тоза дока рўмолни еча бошлади.

– Қанча тортай, амакижон? Мунақасини бошқа тополмайсиз. Асқартоғнинг кийик ўтлари, кунжутидан қилинган. Таъми оғзизда қолади, шифолиги ёнизда!

– Бас! – деди Муҳсин гуппи рўмолни тўрт бурчагидан ушлаб ҳалқа қиларкан.

– Қанча тортай, амакижон? Бунақасини Маккадан ҳам тополмайсиз. Шифоси ёнизда қолади!

– Бас қил-э, оляпман-ку, – жеркиди Гуппи. Сўнг бир чеккада уюлиб турган тўрт бўлак ҳолвага имлади. – Ана шуларни сол!

Қандолатфурушнинг бир қулоғи савдода бўлгани учун чақа ҳисоблашдан чалкашиб бошқатдан ҳисоб-китобга тушди.

– Пашмақдан сол! Ўн тўртта, – дея буюрди Муҳсин гуппи. Тузукроқ миждоз келганини англаб, қандолатфуруш саноқни йиғиштирди.

– Келинг, мулла ака! Новвотдан ҳам олинг. Қаҳраболигини қаранг!

– Солинг тўрт калласини!

– Хўп бўлади, мулла ака. Қай бирини дейсиз?

– Ўзингиз танланг, катта-катта тўкисидан! – қандолатфурушнинг «мулла ака»си Муҳсин гуппини тағин ҳам яйратиб юборган эди.

Ота-бола биргалашиб новвотни тугунга аста-аста қўйишди.

– Ушланг!

Гуппи тугунни болага берди. Сўнг шойи мурсагининг барини кўтариб, қиммат ҳамёнини ушлаб қўйиб, арзон ҳамёнини олиб очди.

– Буладими? – сўради у қандолатфурушга икки тийинлик узатиб.

– Инсоф қилинг, мулла ака!

Гуппи кам берганини ўзи ҳам биларди, қандолатфурушнинг узатилган кафтига яна бир тийин ташлади.

– Куллуқ, мулла ака!

Гуппи бошқа тагин битта икки тийинлик олиб, болага берди:

– Мана бунга ўнта ширмойи олиб, қўшиб тугасиз-да, кейин мени қора қилиб қозихонага борасиз, тузукми?

Гуппи, «тузукми» деганини болага рухсат олиш учун қандолатфурушга қаратганди. Унинг розилиги билан яна болага юзланди.

– Агар мени йўқотиб қўйсангиз, қозихонага кириб ташлаб чиқаверинг, тузукми?

Бу сафарги «тузукми» сўроғи болага қаратилганди. Ундан ҳам розилик олгач, Гуппи қўлини орқага қилганча йўлга тушди.

Бир томонида ҳандалаг-у сабзи-пиёзу эртаги кўк олмагача, бир томонида эса косиб ҳунарманднинг моллари ёйилган қатордан кетаркан, диққатини сариқ кир халта устига терилган йигирматача пичоқ тортди. Бир-бир ярим қаричли хонаки пичоқлар ичида битта ханжар ажралиб турарди. Унинг оқ пўлатдан қилинган узун тиғи, йўғон дастаси, сопига кийдирилган мис ҳалқачалари ярақлаб кўзни оларди.

Муҳсин гуппи чўнқайиб, ханжарни олди. Тиғини тирноққа уриб, сопини силаб узоқ қаради.

– Неча пул? – сўради Гуппи. Баланд бўйли, чайир пичоқчи тош билан қўлидаги суякни йўнаркан, Гуппининг афтига қарамаёқ жавоб берди.

– Чорак сўм.

– И-и! Бунча осмондан келасиз?

Пичоқчи индамай суяк йўнишда давом этар, қорайиб кетган юзидан тажанглиги сезилиб турарди.

– Битта темирга ўлган ҳўкиззи суягини тиқиб... Пул топиш ҳам осон бўб кетибди-да!.. Тиғи ҳам ўтмасгина экан...

– Нимаси ўтмас?! – дея пичоқчи Муҳсин гуппига қараганда, ханжар унинг қўлидан тушиб кетди. – Тиғни тушунасимизми ўзи? – Пичоқчи энгашиб ханжарни олди. Ёнида турган отининг думидан битта толасини шарт юлиб осмонга отдида, ханжарни бир силтаб толани иккига бўлди. Ханжар унинг қўлида ўйнаб кетгандек эди. – Буни тиғ дейди! Ана уларни пичоқ дейди! Сизга ўшалар мос!

Муҳсин гуппининг кайфи чоғлигидан бунақа майда киноялар таъсир этмасди. У пичоқчини баттар қизитмоқчи бўлди-да, жилмайиб гап қотди:

– Мен ўн тийин берай, сиз ёнига битта кичкина пичоқ қўшинг! Кичигини болалар ўйнар, бунисида хотин-халаж сабзи тўғрар.

– Ҳо-ҳо-о! Қаерда турасиз? – пичоқчининг бит кўзлари янада кичрайди. – Айтинг, ҳаммасини бир халтага солиб уйингизга обориб берай?!

Пичоқчининг важоҳатидан Муҳсин гуппи илдам туриб индамай жўнаб қолди.

– Ҳўв, тақсир! – бақирди орқасидан пичоқчи. – Қайси қишлоқдансиз? Бунақа ақлли каллалар қаердан чиқишини билиб қўяйлик!

Гуппи қўл силкиб қадамини тезлатди. Бир оз нари кетиб, аста ҳиринглади-да: «Аччиғи тез экан, қисталоқ!» – деб қўйди.

Шу сонияда унинг олдидан бозорбоши ва мисранг соқоли миршаб ит қувган гадойдек ҳовлиқиб карвонсарой томон ўтиб қолишди. Муҳсин гуппи улар кетидан қараганда, карвонсаройнинг

баланд пешайвонидаги гивир-гивир ҳаракатга кўзи тушди. Ясанган тўралар, қилич таққан навкарлар кўринди. Пешайвонга гиламлар, кўрпачалар тўшаларди.

Атрофдан, «қадам ранжида», «бек келармиш», «халқни сўрармиш», деган миш-мишлар эшитилди.

Муҳсин гуппи ҳовлиқиб, ўша томон юрганда ортидан боланинг овози эшитилди:

– Амакижон, мен келдим.

Муҳсин гуппи ўгирилди. Қандолатчи бола унинг нон қўшиб боғланган дока тугунини узатиб турарди.

– И-и! Бай қозихонагача эди-ю? – деди жилмайиб Гуппи. – Юр кетимдан.

– Бошқа ёққа кетяпсиз-ку! Олинг тугунингизни!

– И-и! Қисталоқ, бекни кўрмайсанми? Юр!

– Отамдан рухсат тегмаган. Уришадилар.

– Қайтимни бермайсанми? – муғамбирлик қилди Муҳсин бой.

– Вой, ановиларни! Хизмат ҳақим-чи? – Бола қўлидаги бир тийинликни орқасига яширди.

– Ҳа, қисталоқ! Бор бўлмаса, қозихонага ташлаб қўй! Лайлаклик Муҳсин бой бервордилар, ҳали замон ўзлари ҳам кирарканлар, дегин!

Бола, «хўп бўлади, амаки!» деганча ғойиб бўлди.

Бекнинг «қадам ранжидаси»ни эшитган беш-олтита бекорчи томоша майдонга тўпланиб қолганди. Муҳсин гуппи тезроқ бориб жой олмаса томошадан маза қилмаслигини тушунди. Қозикалон ҳам шу ерга келиши аниқ. Шунинг учун қозихонага боришни кейинга суриб, майдончага шошилди. Пешайвон билан орасида йигирма-ўттиз қадамча жойни чамалаб, белидан яна битта чит белбоғни бўшатиб, ерга тўшади. «Бисмил-

ло» деб ўтириб олди-да, атрофдагиларга қариллаб корчалонлик қилди.

– Қани қаторимда чўқларинг! Олдинроқ ўтсанглар бари бир ясовулар суриб ташлайди.

Пешайвондаги тайёргарликка анқайиб турганлар бири илдам, бири иккиланиб, бири нарса тўшаб, бири тўшамай унинг ён-верисига таппа-таппа ўтиришди.

ҚАДАМ РАНЖИДА

Орадан беш-олти сония ўтар-ўтмас, карвонсарой биқинидаги харсанг ётқизилган тор кўчадан тақаланган туёқларнинг қуюқ чақ-чуқи, отларнинг кишнаши эшитилди. «Пўш-пўш» деганча семиз-семиз тўрт сарбоз, кетма-кет қуюндек бўлиб қирқ чоғлик хипча, новча навкар-ясовулар кириб келишди. Кўчанинг тўғони очилган-у, ундан отлиқлар оқиб чиққанга ўхшарди.

Ясовулар илдам-илдам пиёдаланиб, отларни сайисларга топширишди-да, пешайвонни ўраб тизилишди. Муҳсин гуппи маррани тўғри танлаган экан. Қирқ ёшлардаги ясовулбоши унинг олди-дан ўтаркан, томошатабларни орқароққа суришни ҳам мўлжаллади-ю, ниятидан қайтди.

Бу пайтда мева-чева қаторидаги яккам-дуккам олди-сотдини ҳисобламаса бозор ҳувиллаб қолганди. Тижорат аҳли дўконларини очик қолдирганча карвонсарой чойхонасининг атрофига йиғилганди. Ҳатто заргар дўконлари ҳам эшигига чизимча боғлаганча ташлаб келинганди. Паттачи билан миршабгина ҳар эҳтимолга қарши, бозор ич-қарисига кирмай, бир чеккада кўз-қулоқ эдилар. У пайтларда сотувчиси бўлмаган расталарга биров кирмаслиги одат эди. Болаларга ҳам бемаҳал бозор ичидан ўтмагин, қўққис бировнинг нарса-

си йўқолиб қолса: «Бу ердан ким ўтувди – палончининг боласи ўтувди», деган гап чиқади, деб таълим беришарди.

Атрофдаги томлар, болохона, деворлар одамга тиқилиб кетди, баъзилар яккам-дуккам дарахтларгаям чиқиб олишди. Бекнинг қадди-қомати-ю, савлат-салтанатини кўриш ҳар кимга ҳам насиб этавермасди.

Муҳсин гуппи саройдан олиб келишган кунгурадор суянчиқли курсининг шундоққина рўпарасига – пешайвоннинг қоқ ўртасига қўйилганини кўриб, севинганидан юраги ҳаприқиб кетди. Ахир, бекка шундоққина юзма-юз ўтиради. Айвонгача ўттиз, айвон чеккасидан курсигача яна ўн, бор-йўғи қирқ қадамдан бекни кўриб туради! «Бугунги кунимдан ўргилиб кетай!» дерди Гуппи ичида.

Гуппининг ўзигина эмас, оломоннинг бари хурсанд эди. Ҳозирги замоннинг томошага тўйган одамлари буни ҳис этишлари қийин. Бироқ бек бераётган текин томоша – дор ўйин, кураш, яллагиларни, бекнинг ўзини кўриш, унинг ҳақиқат қилишига шахсан гувоҳ бўлиш у замон одамлари учун байрамнинг ўзгинаси эди.

Ҳадемай оломон гувиллаб, айвондагилар типирчилаб қолишди. Тор кўчадан яна чақа-чуқ эшитилди-да, тифиз сафланган ясовуллар ва ясанган тўралар қуршовида бек чиқиб келди. Ўттиз ёшлардаги, андак тўлиша бошлаган-у, бироқ қоматининг орасталиги бузилмаган, оқ юз, тўқ жигаранг соқоли, чағир кўзли чиройли йигит эди у.

Бек отдан эпчил сакраб тушди. Зинапоялардан ҳам енгил қадамлар билан учиб чиқиб курсининг олдига келди-да, халққа таъзим қилди. Бу Муҳсин гуппидан бошқа ҳаммага хуш ёқди. Чунки Гуппи, бекнинг отдан вазминлик билан бировлар томонидан қўлтиқланган ҳолда тушишини,

пешайвонга ҳам битта-битта тўралар қуршовида салобатли чиқишини истаб, кутиб турганди. «Бу обрў бўларди! Ундан кейин халққа таъзими нимаси? Бир назар ташлаб, бош ирғаб қўйса бўлдида!» Гуппи шундай ўйларди.

Таъби тирриқланган қўйи пешайвондаги казоказолар орасида қозикалонни кўргач, яна бирдан очилиб кетди. Ўзининг дўсти ўша ердалигидан мағрурланиб, кўряпсанларми, дегандек ён-верига қараб қўйди.

Таъзимдан кейин узоқ умр тиловчи дуолардан иборат бир гувиллаш кўтариб босилгач, бек фармонбардорга қисқагина нимадир деди. Пешайвондагиларнинг ҳаммаси жойига ўтирди.

Шундан сўнг одамлар яна бир мўъжизага гувоҳ бўлдилар. Бу тор кўчадан чиқиб келган жанговар фил эди. Бошдан-оёқ махсус совут кийдирилган, устига муҳораба учун мўлжалланган кўшк қўндирилган фил айқириб ўйин тушиб чиқиб келди. Оломон кўрқув ва ҳайратдан лол қолганди.

Бекнинг одамларни карахт қилишга мўлжалланган томошаси бошланганди. Тайёр турган жарчи филбонлар ёрдамида кўшкка чиқди-да, бозор майдони узра унинг кучли овози янгради:

– Э-эй-й! Одамлару одамлар! Тоғдан тушган, боғдан келган одамлар, шардан⁷ чиққан одамлар! Тоғдан бол обкелганлар, чўлдан мол обкелганлар, боғдан гул обкелганлар! Аллоҳнинг ердаги сояси шаҳаншоҳ Муҳаммад Хоразмшоҳнинг вилоятимиздаги беклари Арслонбек ибн Тўғрулбек ибн Дўнанбек ҳазратлари бугун раиятдан ҳол сўрашга қарор қилдилар. Кимда-ким бегуноҳ хўрланган, жабрланган, таъқибга олинган, қуруқ тухматга қолган

⁷ Шаҳардан демоқчи.

бўлса – бугун бутун мушкуллари кушод бўлмай!
Дўнанбек жанобларига о-олқишла-ар!

«Олқиш! Олқиш! Олқиш! Иншоолло!» деб гувил-
лади оломон. Жарчи давом этиб, бекнинг марҳа-
мати ила, дарбозлар, яллачилар ҳунар кўрсати-
шини, полвонлар ўртага тушажагини эълон
қилди. Биронта ҳам полвоннинг совринсиз қол-
маслигини, бахти кулганлар бекнинг назарига
тушиб, навкарликка олинисларини уқтирди.

Жарчи бу гапларнинг каштасини келтириб,
орасига ҳамду санолар қўшиб узоқ гапирди. Бо-
зор майдонининг салкам ярмини, атроф иморат-
ларнинг тому болохоналарни, тимларнинг устини
эгаллаган ўн беш мингдан зиёд одам, ўрта бўйли
семиз жарчининг гавдасига хос бўлмаган баланд
овозини бемалол эшитар ва ваъда қилинаётган
текин томошаларни интиқ кутар эдилар. Шу асно,
боя айтилгандек, мева-чева растасида сийрак
савдо ҳам давом этарди. Ундан ташқари, оломон
ўртасида туртиниб-суртиниб ақча ишлаётган ик-
кита сувчигина ғимирлаб юрарди.

Оқариб кетган кўк яктакли бир сувчи «оби ху-
дойи», «оби худойи» деганча Муҳсин гушпининг
орқасидан ўтиб қолди. Гушпи ўгирилиб ишора
қилганди, «чашмаи Қопқанинг обизамзамидан»
деганча, мешидан сопол пиёлага сув қуйиб бер-
ди. Муҳсин гушпи бекдан кўзини узмаган кўйи
сувни сипқориб, пиёлани қайтарди. Мешкобчи
тутам-тутам оқариб, олачипор бўлиб қолган соқо-
лини қашиб, Гушпининг энсасига яшил кўзлари-
ни тикиб турди. Гушпидан садо чиқмади. Одам-
лар «ўт-ўт» дейиша бошлагач, мешкобчи Гушпига
қарай-қарай ўзича сўкина-сўкина нари кетди.
Агар Гушпи унинг кўзларини кўрганда, қўрққа-
нидан анча чақа бериб юборган бўларди.

Нафсиламрини айтганда, Гуппининг айби йўқ эди. Чунки «оби худойи»нинг таомили – Худо йўлига одамларнинг ташналигини қондириш. Лекин битта чақа ташласа ёки ақалли, юзига фотиҳа тортиб, «раҳмат, Худодан қайтсин», деб қўйганда асакаси кетмасди. Яшил кўзлари қўрқинчли, олачипор соқоли таъмагир оби худойичига Гуппининг бу иши малол келди.

Томоша бошланди. Биз жарчи санаб ўтган томошаларни тасвираб ўтирмай, қиссанинг бошида, Шокир қизилнинг чойхонасида қолдирган иккита чапанимизга қайтамиз. Карвонсарой рўпарасида жойлашган бу пастак чойхона деразасидан майдондаги воқеаларни кафтдагидек бўлмасида, ҳар ҳолда бемалол кўриш мумкин эди. «Оч қоринга ноғора базм на даркор» деган нақл Тараша билан Абди оппоққа қараб айтилгандек эди. Бу одамларга ҳамённинг қуруқлиги қорин очлигидан баттароқ таъсир қиларди.

«Қадам ранжида» шу боис уларга ёқмади. Боз устига биронта мижознинг ахтариб қолишидан умидвор эдилар.

Аҳмад тараша деразага тирсакланганча майдонни лоқайд кузатар, томошага онда-сонда энсаси қотиб қараб қўяр эди. Абди оппоқ эса деворга бир кифтини суяганча кўзларини юмиб олганди.

Бу икки одам бир-бирларини яхши билишарди-ю, кўрганда кўнгил очиладиган дўст эмасдилар. Гаплашадиган гаплари ҳам йўқ эди. Шунинг учун эрталаб келганларича, бир-икки чойнак бўшатиб, индамай ўтирардилар.

Чойхонага олачипор соқоли мешкобчи кириб келди. Чойхоначи бола тўлдириб қўйган хумлардан мешига «обизамзам» соларкан, чапаниларга қараб-қараб қўйди. Нимагадир тараддудланаётганини, лекин ботинолмаётганини Абди оппоқ

ним юмуқ киприклари орасидан кўриб турарди. Мешкобчи ғимирлаб Аҳмад тарашанинг олдига борди. Мешининг оғзини узоқ боғлади. Тараша эса деразага тикилгани учун мешкобчининг кирганидан беҳабар эди. Мешкобчи калта йўталгандан кейин Тараша унга ўгирилди. Мешкобчини кўриб, гап борлигини фаҳмлади. Шошилмай ва индамай беш-олтита майиз, бир бўлак нон қолган лаганни мешкобчига сурди... Сопол чойнакдан сопол пиёлага чой қуйиб узатди-да, унга кўз тикди.

Мешкобчи чойни ичмасдан пастга қўйди-да, нонни олиб бир тишлам тишлади. Чойхона кимсасиз бўлса ҳам бўйни оғриётгандек афтини бужмайтириб атрофга аста аланглади. Сўнг миифиллади:

– Юз тилло.

Тараша мешкобчи рад қилган чойни ҳўплади. Бу катта пул эди. Лекин Тарашанинг ташида ўзгарिश сезилмади. Мешкобчига қараб ўтираверди.

– Бештаси менга, – деди сувчи ўша-ўша товушда. – Гапир! – деди Аҳмад тараша дўқ аралаш паст овозда.

– Қосим қароқчи шу ерда, – мешкобчи ияги билан майдонга аста ишора қилди.

Аҳмад тараша «ҳаҳ» деб тиззасига урди. Мешкобчига лабини қимтиб, жаҳл билан узоқ тикилди. Сўкмоқчи бўлди-ю, лекин:

– Бор! Обизамзамингни тарқат! – деб деразага ўгирилди.

Мешкобчи Абдига қаради. Абди оппоқ ҳамон мудрарди. Мешкобчи йўталди.

– Тиллони ўзинг олавер! – дея сувчига «инъом» қилди Абди кўзини очмай:

– Менга бештаси етади, – деди мешкобчи хунук ишшайиб.

– Ифлос! – деди тишини ғижирлатиб Абди ва кўзини очди. – Йўқол!

Мешкобчи дик этиб турди-да, мешини қўлтиқлаганча чиқиб кетди.

Мешкобчи айтган юз тилло ўша пайтларда машҳур бўлган Қосим қароқчининг боши эвазига шаҳар савдогарлари томонидан белгиланган мукофот эди. Иккала чапани ҳам сотқинликни ўзларига эп кўрмадилар. Мешкобчининг ўзи эса бундай ишни гарданига олишга юраги дов бермасди.

Чойхонага яна сукунат чўкди. Бироқ у узоқ чўзилмади. Деразага қараб ўтирган Аҳмад тараша: «И!» деб ўрнидан кўзгалди. Ўғирликка кирган бола узоқда боғ эгасини кўриб қолгандек, ҳамон ташқарига тикиларди. Кейин яна, «И!» деди-да, дик этиб туриб, сўридан тушди.

Абди оппоқ кўзини очди.

– Латта иси кеб қолди! – Тараша пўнғиллаб унга изоҳ берди. – Сенга тегмайди, ўтиравер!

Тараша чиқиб кетди. Чойхонада кўзини юмганча Абдининг ўзи қолди. Чунки чойхоначи ҳам, боласи ҳам томошага кетишганди.

Аҳмад тарашанинг майдонга қараб «И-и»лаб чиқиб кетганининг боиси қуйидагича эди:

Бу пайтга келиб дорбоз, масхарабоз ва яллачиларнинг томошаси тугаганди. Даврага тушган йигирма чоғли полвон ҳам хурсанд. Бирига гиллам, бирига бузоқ, бирига ҳамён тегиб, биронта-си ҳам совринсиз қолмаган, иккита энг зўри эса барой хизматига таклиф этилганди. Ниҳоят, «қадам ранжида»нинг энг қизиқ қисми – раъиятнинг арзини сўраш бошланганди. Буни яна фил устига чиққан жарчи бошлаб берди:

– Эй, бандаи мўминлар! Қани, кимда-ким ўзининг ҳақ-ҳуқуқини поймол этган золим устидан,

қуруқ туҳмат ёғдирган ҳаромхўр устидан, подшога ичган ҳалоллик қасамини бузиб, ҳаромга юз тутган қози, миршаб, закотчи, котибдан арз-доди бўлса, чиқси-ин! Бек жанобларига айтси-ин!

Оломон ичида шувур-шувур бошланди-ю, аммо ҳеч ким чиқмади.

Жарчи юқоридаги мурожаатини иккинчи, учинчи бор қайтарди. Шунда, одамлар денгизининг бир чеккасида кичкина тўлқин кўтарилиб, олдинга силжий бошлади. Қандайдир бир тўда уриниб-суриниб пешайвон томон ўтаётганди. Шовқин, ғала-ғовур кучайди. Ҳадемай худди денгиз тўлқинига ўхшаб силжиётган тўда олдинги қаторга етди. Саёз соҳилга тўкилган тўлқинчадек, одамлар денгизидан майдонгача тўкилди.

Тўда бир хотин ва унинг тўрт боласидан иборат эди.

Шокир қизилнинг чойхонасида ўтирган Аҳмад тараша худди мана шуларга кўзи тушган пайтда «и-и»лаб чиқиб кетганди.

Оломон гувиллаб олдинга босди. Биринчи ва иккинчи қаторда ўтирганлар ҳам топталишдан кўрқиб, оёққа қалқишди.

Аёл ўрнидан туриб кетган Муҳсин гуппининг шундай олдида эди. Болаларнинг каттаси – ўн уч ёшлардаги ўсмир қулоғини ушлаганча овоз чиқармай йиғларди. Бу ёққа чиқмайман деган-у, онаси қулоқ чўзма қилиб, бош-кўзига шапатилаб олиб чиққани яққол кўринар эди. Қизил чит кўйлак, қизил духоба дўппи кийган ўн бир ва саккиз ёшлардаги икки қизалоқнинг юзлари ҳам офтобданми, орланишданми қип-қизариб кетганди. Улар бир оналарига, бир бекка қараб, мунгайиб турардилар. Беш яшар кенжатой ўғил эса онасининг қўлидан тушгач, гилосдек чиройли

кўзларини қилич-қалқонли ясовулардан узмай, маҳлиё бўлиб қолганди.

Муллага ўхшаган нуроний юзли ёш мулозим пешайвон чеккасидан туриб юмшоқ овозда аёлдан сўради:

– Кимсиз? Қаердансиз? Нима дардингиз бор? Қисқа баён этинг!

Ўттиз ёшлардаги озғин бу хотин худди отасига ўпка қилаётган эрка қиздек шанғиллай кетди:

– Мен, жармаҳаллалик Арофиддин баққолнинг қизи бўламан. Ариқбоши маҳалласига, Ҳофизхўжа ўғли Аҳмадга никоҳланганман. Эримни Аҳмад тараша дейишади.

– Тўхтанг, – деди мулозим ва бекка қаради. Бек уста бош силкигач, мулозим таъзим қилди ва аёлга ўгирилди.

– Хўп. Дардингизни айтинг!

– Дардим кўп. Мана, беш йил кечдики, шу болаларнинг отаси биздан хабар олмайди. Чорбоғ қаровсиз. Маҳримга тушган беш таноб боққа қараб бўлмайди.

– Қисқароқ қилинг! – деди мулозим.

– Хўп. Шу чорбоққа мардикор олиб чиқиб ишлатсам, келиб уриб ҳайдайди, мени ҳам, болаларини ҳам уради. Аканг, уканг келиб ёрдамлашсин, дейди.

– Муддао? – деди мулозим.

– Муддаом шуки, болаларнинг отаси келиб бирга турсин ёки талоқ хатимни берсин! Бўлмаса...

– Бас! Болаларнинг отаси қаерда?

– Чўнқир кўчада бир катакдек ҳовли олган, яқин, ўзи шу бозорда юради ё уйида бўлади. Ахир қачонгача акам, укам қарашади? Уларнинг ҳам ўзининг тирикчилиги бор, бола-чақаси...

– Бас! – деб хотиннинг гапини бўлди мулозим ва бекка ўгирилди. Бек яна билинар-билинемас бош

ирғади. Мулозим таъзим қилиб айвон четидаги бошқа мулозимга, униси эса жарчига имо қилди. Яна жарчининг овози эшитилди:

– Ҳофизхўжа ўғли Аҳмадхўжа борми? Бўлса чиқсин! Қўрқмасин! Ҳукм адолатли бўлади. Халойиқ, ён-верингизга қаранг! Кўрсангиз – кўрсатинг!

Турган гап ҳеч ким чиқмади. Жарчи яна бақирмоқчи бўлди, хотин унинг олдини олди:

– Уйидан обкелинг! – деди. – Шу бозорнинг биқинида. Одам қўшинг, мана, оборади!

Хотин шундай деб катта ўғлини олдинга туртди.

– Узоқ эмасми? – сўради мулозим.

– Шундоқ тимдан кейин икки юз қадам! – Хотин ишонмай қолишларидан қўрқиб жуда қаттиқ бақирарди. – Худо урсин, яқин!

Яна бош ирғаш, имо-ишоралар тўлқини пастдан юқорига бориб, қайтиб келди. Натижада икки ясовул отланди. Улардан бири ўсмирни азот кўтариб орқасига мингаштиргач, от қўйиб кетишди.

Халқдан ҳол сўраш давом этди. Мулозим паст ва мулойим овозда савол берар, жарчи карнайдек овозда унинг айтганини такрорларди.

– Раъиятнинг эмин-эркин турмушига зомин бўлаётган нарса йўқми?

– Бирорта маҳаллага ўғри-қароқчи оралагани йўқми?

– Бозорда қадоқ тошни чегиришганини ҳеч ким кўрмаганми?

– Баққол, аттор, сарроф, даллол, заргарлар томонидан ноинсофлик қилинмаяптими?

– Қози, мингбоши, эликбоши, миршаблардан арз-дод қилувчи йўқми?

Жарчи сўроқларнинг ҳар биттасидан сўнг уч-тўрт нафас пойлар, оломондан авж олган ғовур-ғувурдан бўлса садо чиқмасди.

Яна боягидек таъзиму бош ирғаш, имо-ишоралардан сўнг жарчи охирги саволларни берди.

– Демак, шаҳарнинг тўрт даҳаси тинч? Демак, аҳли раъиятнинг турмушига зиён-заҳмат етказиш йўқ?

Жарчи беш-олти нафас кутди-да, бекнинг буйруғини эшиттирди:

– Муҳаммад Хоразмшоҳнинг вилоятимиздаги устунлари Арслонбек ибн Тўғрулбек ибн Дўнанбек жаноблари буюрадилар: заргарлардан бир киши дорга осилсин!

Оломоннинг бир текис ғала-ғовурини «ув-в» деган хитоб босиб кетди. Бу мамнуният ифодасини билдирарди.

Заргарларнинг қаллобликлари, хотин-халажни йўлдан уришлари ҳақидаги миш-мишларнинг халқ орасида кенг тарқалгани, уларнинг бой-бадавлат яшаши натижасида туғиладиган кўролмаслик ҳам мамнуният ҳисобига катта улуш қўшганди. Ўша пайтларда охирида заргарлардан бирининг жазоланиши билан тугайдиган «халқни сўраш»лар ўқтин-ўқтин такрорланиб турарди.

Буйруқдан кейин пешайвон остида заргарларнинг оқсоқоли билан мулозим ўртасида беш-олти дақиқалик муҳокама бошланди. Оқсоқолнинг нимагадир қаршилиқ билдираётгани (албатта, фармонга эмас), мулозимнинг эса сўзида қатъий туриб олганлиги аниқ сезиларди.

Гап жазога мустаҳиқ киши устида борарди. Оқсоқол мулозим айтган номзод ўрнига бошқасини ўтказмоқчи эди. Лекин мулозим бу таклифнинг «оқоридан» тушганини шама қилгач, оқсоқол индамай қолди.

Мулозим оқсоқолни «кўндириб» жарчига бош ирғади. Олдиндан тайинлаб қўйилган шекилли, жарчи дарров эълон қилди.